

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
“Εφαρμοσμένη Οικονομική”

Τμήμα Οικονομικών Επιστημών
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

**“Διαχείριση των κοινών πόρων: Μελέτη περίπτωσης
του θεσμού των τσελιγκάτων”**

Φωτεινή Παναγιώτη Νασιώκα

Επιβλέπων καθηγητής: Λέκτορας Πασχάλης Αρβανιτίδης

Βόλος, 2012

Υπεύθυνη Δήλωση

Βεβαιώνω ότι είμαι συγγραφέας αυτής της διπλωματικής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στη διπλωματική εργασία. Επίσης έχω αναφέρει τις όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε αυτές αναφέρονται ακριβώς, είτε παραφρασμένες. Ακόμη, βεβαιώνω ότι αυτή η πτυχιακή εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά ειδικά για τις απαιτήσεις του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών στην Εφαρμοσμένη Οικονομική του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Βόλος, Ιανουάριος 2012

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα λέκτορα καθηγητή κύριο Πασχάλη Αρβανιτίδη, για τη βοήθεια και το συνεχές ενδιαφέρον που έδειξε κατά την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας, καθώς, και τους κυρίους Κίσσα Χρήστο και Κίσσα Βασίλειο για τις πολύτιμες πληροφορίες που μου παρείχαν.

Ακόμη, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην οικογένειά μου και τον Αλέξανδρο, για όλη την υποστήριξη κατά τη διάρκεια της φοίτησής μου στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών στην Εφαρμοσμένη Οικονομική.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ, ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ 10

1.1. Εισαγωγή	10
1.2. Σκοπός και στόχοι εργασίας	11
1.3. Μεθοδολογία έρευνας	12
1.4. Διάρθρωση εργασίας	13

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

ΚΟΙΝΟΚΤΗΤΟΙ ΠΟΡΟΙ ΚΑΙ ΔΟΜΕΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ 15

2.1. Εισαγωγή	15
2.2. Ορισμός και τύποι κοινόκτητων πόρων	15
2.3. Χαρακτηριστικά των κοινόκτητων πόρων	18
2.4. Μοντέλα ανάλυσης των κοινών	20
2.4.1. Η τραγωδία των κοινών	20
2.4.2. Το παίγνιο του διλήμματος του φυλακισμένου	22
2.4.3. Η λογική της συλλογικής δράσης	23
2.4.4. Κριτική των μοντέλων	24
2.5. Δομές διακυβέρνησης των κοινών	26
2.6. Παράγοντες επιτυχούς διαμόρφωσης θεσμών αυτοδιαχείρισης	29
2.7. Συμπεράσματα	36

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

ΕΠΙΤΥΧΗΜΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ: ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΥΤΟ- ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ 38

3.1. Εισαγωγή	38
3.2. Το Τέρμπελ της Ελβετίας	38
3.3. Τα χωριά Χιράνο, Ναγκάικε και Γιαμανόκα της Ιαπωνίας	43
3.4. Συμπεράσματα	47

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.	
ΟΙ ΒΟΣΚΟΤΟΠΟΙ ΩΣ ΚΟΙΝΟΚΤΗΤΟΙ ΠΟΡΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	49
4.1. Εισαγωγή	49
4.2. Ο ορισμός, τα χαρακτηριστικά και η σημασία των βοσκοτόπων	49
4.3. Η υποβάθμιση των βοσκοτόπων	50
4.3.1. Το πρόβλημα της υπερβόσκησης	51
4.3.2. Οι πυρκαγιές	52
4.3.3. Το πρόβλημα της υποβόσκησης	52
4.3.4. Ερημοποίηση των βοσκοτόπων	53
4.4. Παραδείγματα υποβάθμισης από τον Ελληνικό και το Διεθνή χώρο	54
4.5. Νομοθετικό πλαίσιο	56
4.6. Περιουσιακά δικαιώματα	57
4.7. Δομές διακυβέρνησης για την αποτελεσματική διαχείριση των βοσκοτόπων	59
4.8. Συμπεράσματα	60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.	
ΤΟ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΕΝΟΣ ΘΕΣΜΟΥ	61
5.1. Εισαγωγή	61
5.2. Μορφές κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης στην Ελλάδα στις αρχές του 20 ^{ου} αιώνα	62
5.2.1. Το τσιφλίκι	63
5.2.2. Τσιφλίκι – Τσελιγκάτο: συμπληρωματικότητα και αλληλεξάρτηση	65
5.3. Εμφάνιση και χαρακτήρας του τσελιγκάτου	66
5.4. Παράγοντες σχηματισμού και ανάπτυξης του τσελιγκάτου	68
5.5. Οργάνωση και λειτουργία του τσελιγκάτου	69
5.6. Τσελιγκάτο ως θεσμός διαχείρισης των βοσκοτόπων	72
5.7. Μετακινήσεις	74
5.8. Ο ρόλος του τσελιγκάτου στην παραγωγική δομή και ιστορία της χώρας	76
5.9. Η παρακμή του τσελιγκάτου	77
5.10. Τα κρατικά μέτρα	78
5.11. Συμπεράσματα	79

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6.	
ΤΟ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ	81
6.1. Εισαγωγή	81
6.2. Συλλογή δεδομένων και συνεντεύξεις	81
6.3. Περιγραφή της περιοχής μελέτης	82
6.4. Το τσελιγκάτο της Πατουλιάς	84
6.5. Συμπεράσματα	90
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7.	
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	94
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	98
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	109

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

Πίνακας 2.1. Δομές περιουσιακών δικαιωμάτων για τα κοινά	16
Πίνακας 2.2. Το παίγνιο του βοσκού του Hardin	23
Πίνακας 2.3. Κριτικές συνθήκες για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών	34

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6.

Χάρτης 6.1. Δασοπονικός χάρτης Πετροχωρίου	111
---	-----

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι κοινόκτητοι πόροι, ή απλά κοινά, αποτελούν φυσικούς ή τεχνητούς πόρους στους οποίους αποδίδονται τα χαρακτηριστικά της μη αποκλειστικότητας και αφαιρεσιμότητας, καθώς κανένας δεν μπορεί να αποκλεισθεί από τη χρήση τους και η χρήση τους από κάποιον μειώνει τη διαθέσιμη ποσότητα για τους υπόλοιπους. Οι κοινόκτητοι πόροι συχνά απειλούνται με υποβάθμιση λόγω της υπερεκμετάλλευσης και γενικά της μη αποτελεσματικής διαχείρισής τους. Η έννοια της «τραγωδίας των κοινών» είναι συνυφασμένη με την αποτύπωση της υποβάθμισης αυτής. Κλασικό παράδειγμα κοινόκτητων πόρων (σε υποβάθμιση) είναι οι βοσκότοποι. Αν και οι βοσκότοποι στη χώρα μας αποτελούν μεγάλες εκτάσεις γης με ουσιαστική συμβολή για το οικοσύστημα και την ελληνική κτηνοτροφία, έχουν παρατηρηθεί τις τελευταίες δεκαετίες στοιχεία αναποτελεσματικής διαχείρισης. Αυτό συμβαίνει διότι τα περιουσιακά δικαιώματα δεν είναι σαφώς προσδιορισμένα και οι κτηνοτρόφοι χρησιμοποιούν καταστροφικές πρακτικές, προσανατολισμένες στην επιδίωξη του βραχυπρόθεσμου ατομικού τους οφέλους. Το αποτέλεσμα είναι η υποβάθμιση των βοσκοτόπων και του οικοσυστήματος γενικότερα, πράγμα που δεν συνέβαινε παλαιότερα που υπήρχαν τα οργανωμένα συστήματα βόσκησης, τα γνωστά τσελιγκάτα. Αυτή ο θεσμός διαχείρισης, των τσελιγκάτων, φαίνεται ότι διέθετε ένα καλύτερο επίπεδο ρύθμισης της χρήσης των βοσκοτόπων, από αυτό της αλόγιστης βόσκησης που υφίσταται σήμερα, το οποίο εξασφάλιζε την μακροβιότητα του πόρου. Τα τσελιγκάτα αποτελούνταν από ομάδες αυτό-οργανωνόμενων ατόμων, οι οποίες κατάφεραν να θεσπίσουν κανόνες (θεσμούς) προκειμένου να περιορίσουν τις δραστηριότητες χρήσης και να επιβάλλουν δραστηριότητες μέριμνας, ώστε να διασφαλίσουν τον πόρο από την καταστροφή του.

Λέξεις Κλειδιά: κοινόκτητοι πόροι, κοινά, θεσμοί, βοσκότοποι, τσελιγκάτο

Κωδικοί JEL: B52, N7, O13, P48, Q24

ABSTRACT

Common pool resources, or simply commons, are natural or artificial resources to which the characteristics of non-excludability and subtractability are attributed, as no one can be excluded by using them and their use by someone reduces the available quantity to others. Common pool resources are often overexploited and generally managed ineffectively and this results in degradation. The concept of “the tragedy of the commons” is intertwined with the depiction of this degradation. The most usual example of common pool resources (in degradation) are the grazing lands. Although the grazing lands in our country consist of large tracts of land with an essential contribution to the ecosystem and Greek animal husbandry, they have been observed to have evidence of ineffective management in the last decades. This is because property rights are not clearly defined and farmers use destructive practices oriented to the pursuit of their short-term individual benefit. The result is the degradation of grazing lands and the ecosystem in general, which did not happen formerly when the organized grazing systems, known as *tselingata* were in force. This institution of management, *tselingata* seems to have had a better standard to regulate the use of grazing lands than the one of the uncontrolled grazing that undergoes nowadays, which ensures its sustainability. The *tselingata*, which were consisted by groups of self-organized people, managed to enact rules (institutions) in order to restrict the using activities and impose provisioning activities to ensure the resource from its destruction.

Key Words: common pool resources, commons, institutions, grazing lands, *tselingata*

JEL Codes: B52, N7, O13, P48, Q24

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ, ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

1.1. Εισαγωγή

Η βιβλιογραφία σχετικά με τους κοινόκτητους πόρους, ή αλλιώς κοινά, έχει αυξηθεί σημαντικά κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Το λόγο αποτελούν οι διάχυτες ανησυχίες, σε παγκόσμιο επίπεδο, για την υποβάθμιση του περιβάλλοντος και την εξάντληση των πόρων. Η προσβασιμότητα στους πόρους και η χρήση τους από αριθμό χρηστών μεγαλύτερο από αυτόν που δύνανται να υποστηρίξουν, έχει ως αποτέλεσμα την εξάντλησή τους, καθώς, και την υποβάθμιση αυτών και του περιβάλλοντος συνολικά.

Παρ' ότι η αποτελεσματική διαχείριση των κοινόκτητων πόρων κρίνεται ότι αποτελεί επιτακτική ανάγκη, η σημαντικότητα του θέματος στο ευρύ κοινό έγινε γνωστή από τη βράβευση της Elinor Ostrom, στην οποία απονεμήθηκε το 2009 το βραβείο Νόμπελ Οικονομικών. Η Ostrom, καθηγήτρια του πανεπιστημίου της Ιντιάνα, βραβεύτηκε για τη σημαντική συνεισφορά της στην ανάλυση της διακυβέρνησης των κοινών, όπου τεκμηρίωσε ότι είναι εφικτή η αποτελεσματική διαχείρισή τους από τους ίδιους τους χρήστες, σε αντίθεση με την επικρατούσα ως τότε θέση της ιδιωτικοποίησης ή κρατικοποίησης του πόρου, η οποία είχε θεμελιωθεί με τη δημοσίευση του πολυσυζητημένου άρθρου του Hardin (1968) με θέμα την τραγωδία των κοινών. Ακόμη, η σημαντικότητα του θέματος διαφαίνεται από τη σύσταση και την ραγδαία ανάπτυξη ενός μη κερδοσκοπικού οργανισμού για την μελέτη τέτοιων θεμάτων, του International Association for the Study of Common Property (IASCP) το 1989, ο οποίος στη συνέχεια μετονομάστηκε σε International Association for the Study of the Commons (IASC).

Στα παραδείγματα κοινόκτητων πόρων με προβλήματα ορθής διαχείρισης συγκαταλέγονται και οι βοσκότοποι της Ελλάδας. Αν και αυτοί αποτελούν μια από τις μεγαλύτερες εκτάσεις γης κατατάσσονται στην πλέον υποβαθμισμένη χρήση γης. Οι λόγοι της υποβάθμισής τους οφείλονται κυρίως στις κτηνοτροφικές πρακτικές, όπως η υπερβόσκηση και οι πυρκαγιές, οι οποίες πηγάζουν από την επιδίωξη του

βραχυπρόθεσμου ατομικού οφέλους και δεν λαμβάνουν υπόψη το κοινωνικό – συλλογικό κόστος από την καταστροφή των κοινών. Η αποτελεσματική διαχείριση των βοσκοτόπων είναι ύψιστης σημασίας διότι, εκτός από την περιβαλλοντική τους αξία για το οικοσύστημα, έχουν επιπλέον οικονομική, πολιτιστική και κοινωνική αξία.

Παρότι το ζήτημα της «τραγωδίας» των βοσκοτόπων είναι έκδηλο σήμερα, η ιστορία διδάσκει ότι αυτό δεν ήταν πάντα έτσι. Στην περίοδο της τουρκοκρατίας οι χρήστες των πόρων αυτών είχαν αναπτύξει μια σειρά από ρυθμίσεις που διασφάλιζαν τη προστασία και μακροβιότητα του πόρου. Το σύνολο αυτών των ρυθμίσεων είναι γνωστό ως ο θεσμός του τσελιγκάτου, ο οποίος διατηρήθηκε σχεδόν ως τις μέρες μας. Σε μια προσπάθεια να κατανοήσουμε τους μηχανισμούς και διαδικασίες με τις οποίες ο θεσμός κατάφερε να αποτρέψει την τραγωδία των κοινών, η εργασία αυτή μελετά το θεσμό του τσελιγκάτου υπό την οπτική αυτής της λειτουργίας του.

1.2. Σκοπός και στόχοι εργασίας

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να κατανοήσει τους βοσκοτόπους ως κοινούς πόρους και να αναλύσει το τσελιγκάτο ως μια θεσμική δομή αποτελεσματικής διαχείρισης των πόρων αυτών.

Στο πλαίσιο αυτό διαμορφώνονται ορισμένοι στόχοι οι οποίοι αφορούν:

- ♦ την ανάπτυξη ενός θεωρητικού πλαισίου για την ανάλυση των κοινόκτητων πόρων και την κατανόηση των βοσκοτόπων ως τέτοιων,
- ♦ την διερεύνηση των προβλημάτων των βοσκοτόπων στην Ελλάδα και την αντιμετώπισή τους ως κοινούς πόρους, και
- ♦ τη μελέτη του τσελιγκάτου (δομή, μηχανισμοί, λειτουργία) ως ενός ιστορικά επιτυχημένου θεσμού διαχείρισης και συντήρησης των βοσκοτόπων στην Ελλάδα.

Η μελέτη αυτή βασίζεται τόσο σε ιστορικά στοιχεία από δευτερογενείς πηγές όσο και σε πρωτογενή έρευνα με συνεντεύξεις ανθρώπων που έζησαν το θεσμό πριν ακόμα σβήσει ολοκληρωτικά περίπου στα τέλη του 1960.

Τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης ελπίζουμε να καταστούν χρήσιμα στη σύγχρονη συζήτηση της βιβλιογραφίας αναφορικά με τη δημιουργία αποτελεσματικών πρακτικών και πλαισίων αυτοδιαχείρισης των κοινών, που επιζητούν λύσεις πέραν των τυπικών (αλλά δυστυχώς όχι πάντα αποτελεσματικών) δομών πλήρους ιδιωτικοποίησης ή κρατικοποίησης των πόρων.

1.3. Μεθοδολογία έρευνας

Προκειμένου να υπάρξουν έγκυρα και αξιόπιστα συμπεράσματα σε κάθε μελέτη οποιουδήποτε θέματος είναι σημαντικό να χρησιμοποιούνται περισσότερες από μια πηγές και μεθοδολογίες έρευνας (γνωστό και ως τριγωνισμός - triangulation) (Yin, 1994). Για τις ανάγκες, λοιπόν, της συγκεκριμένης μελέτης, με θέμα το θεσμό του τσελιγκάτου, χρησιμοποιήθηκαν δεδομένα από δευτερογενείς (ιστορικές) αλλά και πρωτογενείς πηγές.

Ειδικότερα αναφορικά με το πρώτο, η εργασία χρησιμοποιεί παλαιότερες πηγές και αναλύσεις ιστορικών για να περιγράψει το θεσμό του τσελιγκάτου και να διερευνήσει τη λειτουργία του ως δομή διαχείρισης των κοινών βοσκοτόπων. Η μέθοδος που χρησιμοποιείται είναι η λεγόμενη ιστορική, η οποία δύναται να μελετήσει φαινόμενα που δεν υφίστανται πλέον και δεν είναι διαθέσιμα να μελετηθούν αποκλειστικά και μόνο με τη χρήση κάποιου άλλου μεθοδολογικού εργαλείου.

Η μελέτη της ιστορίας προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες, οι οποίες μπορούν να διαμορφώσουν μια διαφορετική οπτική στην αντιμετώπιση των σύγχρονων προβλημάτων. Η ιστορική προσέγγιση συμβάλλει στην κατανόηση αυτών των σύγχρονων προβλημάτων, στην αναζήτηση των πηγών τους, στα χαρακτηριστικά τους και στο πως αυτά εξελίχθηκαν μέσα στον χρόνο. Ακόμη, προσδιορίζει τόσο τις λύσεις του παρελθόντος, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν ως αποτελεσματικές, όσο και αυτές που δεν ήταν ιδιαίτερα χρήσιμες. Μας παρουσιάζει τον πλούτο της ανθρώπινης εμπειρίας και τον μεγάλο βαθμό πολυπλοκότητας που περιβάλλει κάθε πραγματική περίπτωση. Ως εκ τούτου, η ιστορική προσέγγιση βοηθά τα άτομα να αποφεύγουν τη φυσική ανθρώπινη τάση να βλέπουν τις περιπτώσεις του παρόντος στενόμυαλα και να λαμβάνουν υπόψη τις εμπειρίες του παρελθόντος. Όπως είπαν οι Neustadt και May (1986): «*Το να βλέπεις το παρελθόν βοηθάει να οραματιστείς το μέλλον*» (στο Mason et al., 1997, σελ. 307).

Επιπλέον, για την καλύτερη κατανόηση του θεσμού συλλέχθηκαν δεδομένα και από πρωτογενείς πηγές. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε ήταν η συνέντευξη. Η επιλογή της συγκεκριμένης τεχνικής (έναντι πιθανής εναλλακτικής, όπως αυτή της δημοσκοπήσης) έγινε για δυο λόγους. Πρώτον λόγω ανυπαρξίας ενός σημαντικού (στατιστικά) αριθμού ατόμων εν ζωή με ίδια γνώση στο θέμα. Δεύτερον, λόγω της καθαρά ποιοτικής φύσης των ερωτημάτων προς διερεύνηση. Σε τέτοιου είδους έρευνες, οι ειδικοί υποστηρίζουν ότι απαιτείται άμεση επικοινωνία και αλληλεπίδραση μεταξύ

ερευνητή και υποκειμένων. Αυτή επιτυγχάνεται σε μεγάλο βαθμό μέσω των προσωπικών συνεντεύξεων που επιτρέπουν την αφήγηση και την προσκόμιση μεγάλου αριθμού πληροφοριών στο θέμα (Παρασκευοπούλου-Κόλλια, 2008).

Έτσι, διεξήχθησαν εις βάθος συνεντεύξεις βασισμένες σε δομημένες αλλά ανοιχτού τύπου ερωτήσεις, τα αποτελέσματα των οποίων αξιολογήθηκαν σε σύγκριση με αντίστοιχο υλικό που προήλθε από ιστορικές πηγές. Εφόσον συλλέχθηκαν τα δεδομένα μέσω της συνέντευξης στη συνέχεια έγινε προσπάθεια ερμηνείας τους με τη βοήθεια της βιβλιογραφίας πάνω στους κοινόκτητους πόρους, ώστε να επιτύχουμε την καλύτερη δυνατή κατανόηση της λειτουργίας και της αποτελεσματικότητας του θεσμού των τσελιγκάτων.

1.4. Διάρθρωση εργασίας

Η παρούσα διπλωματική εργασία αποτελείται από επτά κεφάλαια τα οποία διαμορφώνονται ως εξής:

Στο Κεφάλαιο 2 αναπτύσσεται το θεωρητικό πλαίσιο σχετικά με τους κοινούς πόρους και το ζήτημα της υποβάθμισής τους. Εν συνεχεία, μελετάται η διαχείρισή τους, καθώς επίσης, οι θεσμοί και οι προϋποθέσεις που έχουν προταθεί για μια επιτυχημένη και αποτελεσματική διαχείριση.

Στο Κεφάλαιο 3 γίνεται η παρουσίαση δύο περιπτώσεων αυτο-οργάνωσης, οι οποίες διακρίνονται για τους επιτυχημένους θεσμούς κοινόκτητων πόρων τους οποίους εφήρμοσαν.

Το Κεφάλαιο 4 εστιάζει στους βοσκότοπους, οι οποίοι προσδιορίζονται ως κοινοί πόροι. Θέματα που μελετώνται είναι τα προβλήματα που σήμερα αντιμετωπίζουν και οι λόγοι που οδηγούν στη συνεχή υποβάθμισή τους, τη λεγόμενη τραγωδία των κοινών.

Το Κεφάλαιο 5 περιλαμβάνει την ιστορική ανάλυση του θεσμού του τσελιγκάτου. Εξετάζονται η δομή και η λειτουργία του ως θεσμός διαχείρισης των κοινών και παρουσιάζεται η ιστορική του διαδρομή από την εμφάνιση μέχρι την παρακμή του.

Το Κεφάλαιο 6 έρχεται να ολοκληρώσει τη ανάλυση του τσελιγκάτου μελετώντας τις μαρτυρίες των ίδιων των χρηστών (από το βοσκότοπο της Πατουλιάς στο Δήμο Αργιθέας του Νομού Καρδίτσας) για μια σειρά θεμάτων λειτουργίας και οργάνωσης του θεσμού.

Τέλος, το Κεφάλαιο 7 περιλαμβάνει τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

ΚΟΙΝΟΚΤΗΤΟΙ ΠΟΡΟΙ ΚΑΙ ΔΟΜΕΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ

2.1. Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται η ανάπτυξη ενός θεωρητικού πλαισίου για την κατανόηση και ανάλυση των κοινόκτητων πόρων. Συγκεκριμένα, προσδιορίζονται ο ορισμός, οι τύποι και τα χαρακτηριστικά των κοινόκτητων πόρων, καθώς και τρία σημαντικά μοντέλα ανάλυσης που συνδέονται με το πρόβλημα της παραβατικής συμπεριφοράς (free-riding). Αυτά αποτελούν το μοντέλο της τραγωδίας των κοινών, του παιγνίου του διλήμματος του φυλακισμένου και της λογικής της συλλογικής δράσης. Το αποτέλεσμα της παραβατικής συμπεριφοράς και της υπερεκμετάλλευσης είναι η υποβάθμιση των πόρων. Αναλύονται, λοιπόν, στη συνέχεια οι λύσεις για τη διαχείριση των κοινόκτητων πόρων και οι παράγοντες για τη διαμόρφωση βιώσιμων θεσμών διαχείρισης (ή δομών διακυβέρνησης) των πόρων αυτών.

2.2. Ορισμός και τύποι Κοινόκτητων Πόρων

Ο όρος «κοινόκτητος πόρος» ή «κοινά» ή «πόροι συλλογικής ιδιοκτησίας»¹ αναφέρεται σε ένα φυσικό ή τεχνητό σύστημα πόρου μεγάλης κλίμακας ώστε να είναι δαπανηρός (αλλά όχι αδύνατος) ο αποκλεισμός των δυνητικών χρηστών του, δηλαδή των ατόμων που αποκομίζουν οφέλη από τη χρήση του (Ostrom, 1990). Τέτοια συστήματα πόρων περιλαμβάνουν φυσικούς ή ανθρωπογενείς πόρους, όπως ψαρότοπους, λεκάνες υπόγειων υδάτων, βοσκότοπους, αρδευτικά κανάλια, γέφυρες, χώρους στάθμευσης, διαδίκτυο, καθώς και ποτάμια, λίμνες, ωκεανούς και άλλα υδάτινα σώματα (Ostrom, 1990, Ostrom, 2006). Τα κοινά είναι πόροι από τους οποίους δεν μπορούν να αποκλεισθούν οι δυνητικοί χρήστες και η χρήση του πόρου από ένα άτομο μειώνει τη διαθεσιμότητά του σε άλλους χρήστες (Feeny et al., 1990).

Άλλα παραδείγματα πόρων αποτελούν νέες μορφές μη συμβατικών κοινόκτητων πόρων, οι οποίοι είναι υλικοί ή άυλοι. Τέτοιοι είναι τα

---

¹ Και οι τρεις όροι είναι ταυτόσημοι και χρησιμοποιούνται κατ' εναλλαγήν στην εργασία μας για να περιγράψουν την ίδια κατάσταση.

καταπιστεύματα γης, οι πλατειές, οι παιδικές χαρές και το αστικό τοπίο. Επίσης, έχουν αναφερθεί στη βιβλιογραφία τα αστικά κοινά (urban commons), όπως και οι υποβαθμισμένες περιοχές. Όμως και οι δρόμοι κατά κάποιο τρόπο είναι κοινά σε όλο σχεδόν τον κόσμο, αφού αποτελούν μέρος του περιβάλλοντος και δεν ανήκουν μεμονωμένα σε κάποιο άτομο, οικογένεια, ή εταιρεία, αλλά ανήκουν στην κοινωνία στο σύνολό της (Ingerson, 1997, Clapp και Meyer, 2000, Rosin, 2000).

Οι τύποι των κοινόκτητων πόρων ποικίλλουν και μπορούν να προσδιοριστούν με βάση διάφορα κριτήρια. Συγκεκριμένα, ανάλογα σε ποιόν αποδίδονται τα περιουσιακά δικαιώματα² του πόρου διακρίνουμε τέσσερα είδη κοινών: κρατικής ιδιοκτησίας, ιδιωτικής ιδιοκτησίας, κοινόχρηστης ιδιοκτησίας και ανοιχτής ή ελεύθερης πρόσβασης. Στην πράξη, πολλοί πόροι χαρακτηρίζονται από συνδυασμούς αυτών των καθεστώτων, και υπάρχει ποικιλία μεταξύ αυτών. Ωστόσο, είναι σημαντικό να γίνει διάκριση μεταξύ αυτών των τεσσάρων βασικών πλαισίων καθορισμού περιουσιακών δικαιωμάτων. Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται οι δομές περιουσιακών δικαιωμάτων που χρησιμοποιούνται για τα κοινά:

Πίνακας 2.1. Δομές περιουσιακών δικαιωμάτων για τα κοινά	
Περιουσιακά Δικαιώματα	Χαρακτηριστικά
Ανοιχτής πρόσβασης	Απουσία προσδιορισμού ή κατανομής περιουσιακών δικαιωμάτων (πλήρως ή μερικώς)
Ιδιωτική ιδιοκτησία	Περιουσιακά δικαιώματα επί των πόρων κατέχονται από ιδιώτες (ή εταιρείες), οι οποίοι μπορούν να αποκλείσουν άλλους
Κρατική ιδιοκτησία	Περιουσιακά δικαιώματα επί των πόρων κατέχονται από το κράτος, το οποίο μπορεί να ρυθμίσει ή να επιδοτήσει τη χρήση
Κοινόχρηστη ιδιοκτησία (ομάδα ιδιοκτησίας)	Περιουσιακά δικαιώματα επί των πόρων κατέχονται από μια ομάδα χρηστών που μπορεί να αποκλείσει άλλους

Πηγή: Ostrom et al. (1999, σελ. 279)

Αναλυτικότερα, ανοιχτή ή ελεύθερη πρόσβαση είναι η απουσία σαφώς καθορισμένων περιουσιακών δικαιωμάτων. Η πρόσβαση στους πόρους είναι ανοιχτή

² Σύμφωνα με τον Γέμτο (2001, σελ. 18): “η αναγνώριση και η καθιέρωση περιουσιακών δικαιωμάτων στις οικονομικές σχέσεις οριοθετεί το χώρο ελευθερίας και επιτρεπών δραστηριοτήτων των ατόμων σε σχέση με τα αγαθά και τους πόρους”. Ως περιουσιακά δικαιώματα συμπεριλαμβάνονται το δικαίωμα χρήσης (usus), κάρπωσης (usus fructus), μεταβολής ουσίας (abusus) και μεταβίβασης (alienatio).

και ελεύθερη σε όλους. Σύμφωνα με την ιδιωτική ιδιοκτησία, τα δικαιώματα για τον αποκλεισμό άλλων από τη χρήση των πόρων και η ρύθμιση της χρήσης των πόρων έχουν ανατεθεί σε ένα άτομο (ή ομάδα ατόμων, όπως είναι μία εταιρεία). Σε αντίθεση με τα δικαιώματα ανοικτής πρόσβασης, τα ιδιωτικής ιδιοκτησίας συνήθως είναι αποκλειστικά και μεταβιβάσιμα (Feeny et al., 1990). Στην περίπτωση της κρατικής ιδιοκτησίας, τα περιουσιακά δικαιώματα των πόρων κατέχονται από το κράτος και της κοινόχρηστης ιδιοκτησίας από μια ομάδα χρηστών (Ostrom et al., 1999).

Με βάση την κλίμακα, δηλαδή τη χωρική έκταση στην οποία εκτείνονται, οι κοινόκτητοι πόροι διακρίνονται σε τοπικούς (ή μικρού βεληνεκούς) και παγκόσμιους. Παραδείγματα των δευτέρων αποτελούν η κλιματική αλλαγή, η βιοποικιλότητα, άλλα και προβλήματα του οικοσυστήματος, όπως η ρύπανση. Η διαχείριση των παγκόσμιων κοινόκτητων πόρων αποτελεί μεγάλη πρόκληση και χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή λόγω της πολυπλοκότητάς τους προκειμένου να διαχειριστούν επιτυχώς (Ostrom et al., 1999).

Με βάση τη φύση των συστατικών μερών τους οι πόροι διακρίνονται σε υλικούς και άυλους. Παραδείγματα υλικών πόρων αποτελούν οι βοσκότοποι, τα ποτάμια, οι λίμνες, τα αρδευτικά κανάλια, οι ωκεανοί, κ.α., ενώ άυλων η κάθε τύπου πληροφορία, οι θεσμοί, τα ήθη, κτλ. (Ostrom, 1990, McCann, 2000).

Επιπλέον, οι κοινόκτητοι πόροι διακρίνονται σε απλούς και περίπλοκους πόρους. Οι απλοί πόροι περιλαμβάνουν συνήθως ένα τύπο περιουσιακών δικαιωμάτων, ενώ όταν αναφερόμαστε στους πολύπλοκους πόρους αναφερόμαστε, στην πραγματικότητα, σε πολλαπλή χρήση και είναι πιθανό να περιλαμβάνουν ένα μίγμα περιουσιακών δικαιωμάτων (Edwards και Steins, 1998).

Διακρίνονται, τέλος, σε ανανεώσιμους και μη ανανεώσιμους. Η ανανεωσιμότητα σχετίζεται με το ρυθμό με τον οποίο οι μονάδες των πόρων που χρησιμοποιούνται ανανεώνονται με την πάροδο του χρόνου. Ο ρυθμός ανανέωσης κατά το πέρας των ετών μπορεί να πάρει οποιαδήποτε τιμή μεταξύ του μηδενός (μη ανανεώσιμος πόρος) και του ένα (άμεσα ανανεώσιμος πόρος). Τα ορυκτά και το πετρέλαιο, λόγω χάρη, αποτελούν πόρους που θεωρούνται μη ανανεώσιμοι, επειδή από τη στιγμή που εξορύσσονται από την πηγή τους δεν αντικαθίστανται μέσα σε ένα ιδανικό χρονικό πλαίσιο για τα ανθρώπινα δεδομένα. Έτσι, το βασικό πρόβλημα που αντιμετωπίζεται όσον αφορά τη ρύθμιση των μη ανανεώσιμων πόρων είναι η εξεύρεση της βέλτιστης διαχείρισης ως προς την αποτελεσματική εξόρυξη του πόρου (Libecap, 1990). Από τη άλλη πλευρά, τα βιολογικά είδη που καταναλώνονται από τον άνθρωπο (π.χ. ψάρια, άγρια ζωή) ανανεώνονται σε ένα εύλογο χρονικό διάστημα που κυμαίνεται

από λιγότερο από ένα έτος έως και δεκαετίες, κάτι που εξαρτάται από το αν προστατεύονται ή όχι. Πόροι που ανανεώνονται με βραδείς ρυθμούς παρουσιάζουν μεγαλύτερη δυσκολία στη διαχείρισή τους, γιατί η υπερ-εκμετάλλευσή τους μπορεί να μην γίνει αντιληπτή μέχρι η ικανότητα ανάκτησης των πόρων να διατρέχει σοβαρό κίνδυνο (Ostrom et al., 2002).

2.3. Χαρακτηριστικά των Κοινόκτητων Πόρων

Τα χαρακτηριστικά των κοινόκτητων πόρων επηρεάζουν τα προβλήματα του σχεδιασμού των καθεστώτων διαχείρισης ή δομών διακυβέρνησης (Ostrom et al., 1999). Οι κοινόκτητοι πόροι χαρακτηρίζονται από τις δύο βασικές ιδιότητες της μη αποκλειστικότητας και της αφαιρεσιμότητας. Η αποκλειστικότητα αναφέρεται στην ικανότητα να αποκλεισθούν ή να περιορισθούν οι δυνητικοί χρήστες από την κατανάλωση του πόρου (Theesfeld, 2001). Αυτή εξαρτάται από το ιδιοκτησιακό καθεστώς των πόρων, που προσδιορίζει ποιος επιτρέπεται να έχει πρόσβαση και ποιος αποκλείεται από τη χρήση τους. Σε περιπτώσεις όπου ο αποκλεισμός είναι δύσκολος, η σχεδίαση μηχανισμών που αντανακλούν με ειλικρίνεια τις προτιμήσεις των δικαιούχων και την προθυμία τους να πληρώσουν είναι δύσκολη και περίπλοκη (Ostrom, 2007). Η αφαιρεσιμότητα αναφέρεται στο εάν ή όχι η χρήση του πόρου από ένα άτομο μειώνει τη διαθεσιμότητά του σε άλλους χρήστες, δηλώνει δηλαδή αν υπάρχει ανταγωνισμός στη χρήση (Feeny et al., 1990).

Επειδή, στην επιστημονική βιβλιογραφία, συνήθως, όταν αποδίδονται οι βασικές ιδιότητες των κοινόκτητων πόρων προσδιορίζονται και αυτές των δημόσιων και των ιδιωτικών αγαθών θα αναφερθούμε και σε αυτές στο σημείο αυτό. Τα δημόσια αγαθά παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά της μη αποκλειστικότητας και μη αφαιρεσιμότητας (Μπριασούλη, 2003, Holcombe, 1997). Από τη στιγμή που το δημόσιο αγαθό προσφερθεί σε μια ποσότητα για ένα συγκεκριμένο αριθμό ατόμων, δεν υφίσταται οριακό κόστος προσφοράς του αγαθού για κάθε επιπλέον καταναλωτή. Το δημόσιο αγαθό μπορεί να θεωρηθεί ως μια ακραία περίπτωση εξωτερικών οικονομιών και τούτο διότι οι ωφέλειες ενός δημόσιου αγαθού προσφέρονται σε όλους και όχι μόνο σε εκείνον που το ζήτησε και το απόκτησε για ατομική κατανάλωση (Βλάχου, 2001). Παρατηρούμε ότι τα δημόσια αγαθά διαθέτουν μία ίδια ιδιότητα με τους κοινόκτητους πόρους, αυτή της μη αποκλειστικότητας. Όμως, σε αντίθεση με τους κοινόκτητους

πόρους, όπου υπάρχει ανταγωνισμός ως προς τη χρήση τους καθότι η διαθέσιμη ποσότητά τους μειώνεται όσο αυξάνονται οι χρήστες, τα δημόσια αγαθά δεν είναι ανταγωνιστικά στην κατανάλωση. Ένα αγαθό, όπως για παράδειγμα το νερό της βροχής, είναι σε μεγάλο βαθμό μη αποκλειστικό. Ωστόσο, υπόκειται σε ανταγωνισμό στην κατανάλωση και, κατά συνέπεια, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως δημόσιο αγαθό αλλά ως κοινόκτητος πόρος (Theesfield, 2001). Τα ιδιωτικά αγαθά χαρακτηρίζονται τόσο από υψηλή αποκλειστικότητα όσο και από υψηλή αφαιρεσιμότητα, δηλαδή είναι ανταγωνιστικά στην κατανάλωση (Theesfeld, 2001, Μπριασούλη, 2003).

Οι χρήστες που αυτό-οργανώνονται για να διαχειριστούν έναν κοινόκτητο πόρο αντιμετωπίζουν κάποια προβλήματα που μοιάζουν με αυτά της χρήσης των ιδιωτικών αγαθών και κάποια άλλα που μοιάζουν με αυτά της παροχής δημόσιων αγαθών. Στην πράξη και στην ανάλυση και οι δύο αυτές όψεις συνδέονται πολύ στενά μεταξύ τους (Ostrom, 1990).

Άλλα χαρακτηριστικά των κοινόκτητων πόρων αποτελούν το μέγεθος και η φέρουσα ικανότητα του συστήματος του πόρου, η δυνατότητα μέτρησης του μεγέθους του πόρου, το ποσό της αποθήκευσης στο σύστημα, εάν οι πόροι κινούνται (όπως το νερό, η άγρια ζωή και τα ψάρια) ή είναι σταθεροί (όπως τα δέντρα και τα φαρμακευτικά φυτά), το πόσο γρήγορα οι πόροι αναγεννιούνται, και με ποιο τρόπο διάφορες τεχνολογίες συγκομιδής επηρεάζουν τα πρότυπα της αναγέννησης (Ostrom et al., 1999).

Δύο σημαντικά φυσικά χαρακτηριστικά, τα οποία διαθέτουν οι κοινόκτητοι πόροι, αποτελούν η αποθηκευτική ικανότητα και ο βαθμός κινητικότητας. Το πρώτο επιτρέπει στους χρήστες να συλλέγουν και να διατηρούν αχρησιμοποίητες μονάδες πόρου (McGinnis, 1999). Από τους πόρους που διαθέτουν το δεύτερο χαρακτηριστικό, της κινητικότητας, άλλοι δεν μπορούν να αποθηκευτούν, όπως η άγρια ζωή, και άλλοι μπορούν, όπως οι υδάτινοι πόροι των δεξαμενών των αρδευτικών καναλιών. Υπάρχουν, όμως, και πόροι που χαρακτηρίζονται από στασιμότητα και είτε μπορούν να αποθηκευτούν είτε όχι, όπως οι βοσκότοποι. Τα δύο αυτά φυσικά χαρακτηριστικά των πόρων έχουν σημαντικές επιπτώσεις στη διαχείρισή τους (Ostrom et al., 1994). Η αυξημένη κινητικότητα των πόρων και οι μειωμένες δυνατότητες αποθήκευσης καθιστούν πιο δύσκολη τη διαμόρφωση θεσμών και κανόνων για την ορθή διαχείριση των κοινόκτητων πόρων, λόγω των επιπτώσεων των πρώτων στην αξιοπιστία και το κόστος των πληροφοριών που απαιτούνται για την ανάπτυξη τέτοιων λύσεων (Ostrom et al., 2002).

2.4. Μοντέλα ανάλυσης των Κοινών

Μεγάλο μέρος της απαισιοδοξίας σχετικά με την πρακτική βιωσιμότητα της συλλογικής διαχείρισης των κοινών προέρχεται από τα συμπεράσματα των τριών θεωριών της συλλογικής δράσης. Τα τρία αυτά μοντέλα, τα οποία αναλύονται στη συνέχεια, και οι πολλές παραλλαγές τους αποτελούν διαφορετικές απεικονίσεις μιας ευρύτερης και ακόμα εξελισσόμενης θεωρίας για τη συλλογική διαχείριση των κοινών. Η τραγωδία των κοινών, το δίλημμα του φυλακισμένου και η λογική της συλλογικής δράσης είναι έννοιες που σχετίζονται στενά με τα μοντέλα αυτά, καθορίζοντας τον τρόπο ρύθμισης ζητημάτων συλλογικής δράσης ατόμων που κατά βάση λειτουργούν ορθολογικά (επιδιώκουν δηλαδή τη μεγιστοποίηση του ατομικού τους οφέλους). Η ουσία καθενός από αυτά τα μοντέλα είναι το πρόβλημα της παραβατικής συμπεριφοράς ή ελεύθερης χρήσης (free-riding). Οι free-riders κάνουν χρήση όσης ποσότητας του πόρου επιθυμούν με αποτέλεσμα να μειώνεται η διαθέσιμη ποσότητά του για τους άλλους χρήστες αλλά και να υποβαθμίζεται ταυτόχρονα η ποιότητά του. Επειδή δεν είναι δυνατόν κάποιος να αποκλειστεί από τα οφέλη που παράγουν οι άλλοι, καθένας έχει το κίνητρο να μη συνεισφέρει στην κοινή προσπάθεια, αλλά να συμπεριφερθεί παραβατικά εις βάρος των προσπαθειών των άλλων (Ostrom, 1990, Wade, 1986). Ο έλεγχος της πρόσβασης των δυνητικών χρηστών μπορεί να είναι ιδιαίτερα δαπανηρός και σε πολλές περιπτώσεις πρακτικά αδύνατος (Feeny et al., 1990).

2.4.1. Η Τραγωδία των Κοινών

Στις προηγούμενες ενότητες έγινε αναφορά στις κατηγορίες των πόρων ανάλογα με τα περιουσιακά δικαιώματα που εμπεριέχονται σ' αυτούς. Οι πόροι μπορεί να είναι δημόσιοι, ιδιωτικοί, κοινόχρηστοι ή ανοιχτής πρόσβασης (Feeny et al., 1990). Στο σημείο αυτό θα επικεντρωθούμε στους πόρους ανοιχτής πρόσβασης, όπου δεν υπάρχουν σαφώς καθορισμένα περιουσιακά δικαιώματα ή τα περιουσιακά δικαιώματα είναι σαφώς καθορισμένα αλλά δεν έχουν κατανεμηθεί με σαφήνεια στους παίκτες. Έτσι ουσιαστικά, η πρόσβαση στους πόρους είναι ελεύθερη και ανοιχτή σε όλους (Bromley, 1991, Feeny et al., 1990).

Ως αποτέλεσμα των ασαφειών στον προσδιορισμό και την κατανομή των περιουσιακών δικαιωμάτων, δεν μπορούν να διαμορφωθούν και να επιβληθούν κανόνες

για τον περιορισμό της χρήσης των πόρων αυτών και έτσι γίνονται αντικείμενο υπερεκμετάλλευσης με αποτέλεσμα την υποβάθμιση και την καταστροφή τους (Feeny et al., 1990). Η κατάσταση αυτή περιγράφεται από τον Hardin (1968) με τον όρο “η τραγωδία των κοινών”. Παραδείγματα τραγωδίας αποτελούν η ατμοσφαιρική ρύπανση, η ρύπανση του νερού και η εξαφάνιση σπάνιων ειδών.

Η βασική ιδέα του Hardin (1968) γίνεται εύκολα αντιληπτή με τη χρήση ενός χαρακτηριστικού παραδείγματος πόρου ανοιχτής πρόσβασης: του βοσκότοπου. Υπάρχει λοιπόν ένα λιβάδι ανοιχτής πρόσβασης, με χορτάρι το οποίο μπορεί να θρέψει συγκεκριμένο αριθμό ζώων. Κάθε ορθολογικός βοσκός, επιδιώκοντας το ατομικό του όφελος, έχει κίνητρο να εκτρέφει όλο και περισσότερα ζώα από ότι μπορεί να αντέξει ο βοσκότοπος, καθώς επιβαρύνεται με ένα μόνο μέρος του κόστους που προκύπτει από την υπερβόσκηση ενώ καρπώνεται όλο το κέρδος από κάθε επιπρόσθετο ζώο. Ο Hardin έκανε αναφορά στις έννοιες του ατομικού και συλλογικού συμφέροντος λέγοντας ότι αν όλοι οι βοσκοί λάβουν την ίδια ατομικά ορθολογική απόφαση το αναπόφευκτο αποτέλεσμα θα είναι η καταστροφή του πόρου.

Το συμπέρασμα του Hardin είναι ότι οι χρήστες ενός κοινού πόρου έχουν παγιδευτεί σε μια αναπόφευκτη διαδικασία όπου η εξυπηρέτηση του ατομικού συμφέροντος, έναντι του συλλογικού, οδηγεί στην υπερ-χρησιμοποίηση και την καταστροφή του πόρου από τον οποίο εξαρτώνται. Συνεπώς, η ελευθερία στη πρόσβαση και τη χρήση οδηγεί αναπόφευκτα στην καταστροφή του πόρου για όλους (Hardin, 1968).

Ο Hardin, όμως, δεν είναι ο πρώτος που διαπίστωσε την καταστροφή των κοινών. Πολύ πριν από αυτόν, ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά αναφέρει: “*Ό,τι είναι κοινό σε πολλούς απολαμβάνει λιγότερη φροντίδα, διότι όλοι οι άνθρωποι ενδιαφέρονται περισσότερο για ό,τι τους ανήκει και λιγότερο για ό,τι κατέχουν από κοινού με άλλους*”. Ενώ πιο πριν ακόμα, ο Θουκυδίδης στην Ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου επισημαίνει ότι τα άτομα διαθέτουν ελάχιστο χρόνο για τα ζητήματα των κοινών και διαθέτουν τον περισσότερο χρόνο τους για την εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων. Λόγω της δικής τους αμέλειας νομίζουν ότι δεν θα επέλθει καμία βλάβη στο κοινό συμφέρον, καθώς θεωρούν ότι αυτή θα αναπληρωθεί από την πρόνοια κάποιου άλλου. Έτσι, η ιδέα αυτή, την οποία ακολουθούν όλοι, γίνεται η αφανής αιτία καταστροφής όλων.

Η πρώτη σύγχρονη μελέτη στο πρόβλημα των κοινών γίνεται από τον Gordon (1954), ο οποίος εξετάζοντας τη φύση των κοινών (ενάλιος πλούτος) στην περίπτωση

της καναδικής αλιευτικής βιομηχανίας καταλήγει ότι οι χρήστες θα υπεραλιεύσουν οδηγώντας στην καταστροφή του πόρου. Ο Gordon υιοθετεί την συντηρητική ρήση πως οτιδήποτε ανήκει σε όλους δεν ανήκει σε κανέναν. Και συνεχίζει αναφέροντας ότι στον πλούτο στον οποίο όλοι έχουν πρόσβαση κανένας δεν δίνει αξία, καθώς όποιος είναι αρκετά αφελής ώστε να περιμένει τη σειρά του για να τον εκμεταλλευτεί θα ανακαλύψει πως κάποιος άλλος τον πρόλαβε. Παρόμοια διαπίστωση κάνει και ο Dales (1968) τονίζοντας το περίπλοκο πρόβλημα που σχετίζεται με τους φυσικούς πόρους καθώς «ανήκουν σε όλους γιατί δε γίνεται διαφορετικά».

Παρά την απαισιόδοξη οπτική του (ότι δηλαδή η καταστροφή είναι αναπόφευκτη), ο Hardin προτείνει κάποιες λύσεις που θεωρεί ότι μπορούν να αποτρέψουν την «τραγωδία». Αυτές είναι η απόδοση των περιουσιακών δικαιωμάτων των πόρων σε κάποιον ιδιοκτήτη, είτε είναι κάποιο πρόσωπο (ιδιωτικοποίηση), είτε είναι το κράτος (κρατικοποίηση).

2.4.2. Το Παίγνιο του Διλήμματος του Φυλακισμένου

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόδειξη της τραγωδίας των κοινών του παραδείγματος του Hardin μέσω ενός παιγνίου διλήμματος του φυλακισμένου. Το παίγνιο αυτό είναι ένα μη συνεργατικό παιχνίδι, στο οποίο όλοι οι παίκτες έχουν πλήρη πληροφόρηση. Στα μη συνεργατικά παιχνίδια, η επικοινωνία μεταξύ των παικτών απαγορεύεται ή είναι αδύνατη, ή είναι απλώς άσχετη όσο δεν εντάσσεται ρητά ως μέρος του παιχνιδιού. Εάν η επικοινωνία είναι δυνατή, θεωρείται εκ των προτέρων ότι οι προφορικές συμφωνίες μεταξύ των παικτών είναι μη δεσμευτικές, εκτός αν η πιθανότητα δεσμευτικών συμφωνιών έχει ρητά ενταχθεί στη δομή του παιχνιδιού.

Ας υποθέσουμε ότι οι παίκτες είναι βοσκοί που εκμεταλλεύονται έναν κοινόκτητο βοσκότοπο. Σε αυτό το βοσκότοπο υπάρχει ένα ανώτατο όριο ως προς τον αριθμό των ζώων που μπορούν να βοσκήσουν εκεί για μια περίοδο. Έστω ότι αυτό το ανώτατο όριο εκφράζεται με το σύμβολο O . Σε ένα παιχνίδι δύο ατόμων η «συνεργατική» στρατηγική (Σ) είναι να βοσκήσουν $O/2$ ζώα για κάθε βοσκό. Η στρατηγική της «προδοσίας» (Π) είναι κάθε βοσκός να βοσκήσει τόσα ζώα όσα νομίζει ότι μπορεί να πωλήσει με κέρδος (υποθέτοντας ότι αυτός ο αριθμός είναι μεγαλύτερος του $O/2$).

Όπως παρατηρούμε παρακάτω στον Πίνακα 2.2., στην περίπτωση που και οι δύο βοσκοί περιορίσουν τη βόσκηση σε O/2 ζώα (εάν δηλαδή συνεργαστούν) θα καρπωθούν 10 μονάδες κέρδους, ενώ αν και οι δύο επιλέξουν τη στρατηγική της προδοσίας θα αποκομίσουν μηδενικό κέρδος. Εάν ο ένας βοσκός περιορίσει τη βόσκηση σε O/2 (συνεργατική στρατηγική) ζώα ενώ ο άλλος βοσκήσει όσα θέλει, ο «προδότης» θα αποκομίσει 11 μονάδες κέρδους και ο άλλος βοσκός -1.

Πίνακας 2.2.: Το παίγνιο του βοσκού του Hardin

	2	Συνεργασία	Προδοσία
1			
Συνεργασία		10, 10	-1, 11
Προδοσία		11, -1	0, 0

Αν ο καθένας επιλέξει ανεξάρτητα, χωρίς να συμβληθούν σε μία δεσμευτική σύμβαση, τότε ο καθένας επιλέγει την κυρίαρχη στρατηγική του, η οποία είναι η προδοσία. Αν, όμως προδώσουν και οι δύο, τότε αποκομίζουν μηδενικό κέρδος (Ostrom, 1990).

2.4.3. Η Λογική της Συλλογικής Δράσης

Στο βιβλίο του «Η λογική της Συλλογικής Δράσης» ο Marcur Olson (1965) κάνει λόγο για τη δυσκολία οργάνωσης που αντιμετωπίζουν τα άτομα που επιδιώκουν συλλογικές δράσεις (οι οποίες αναμένεται να αυξήσουν τη συλλογική τους ευημερία), λόγω της ορθολογικής συμπεριφοράς τους (free-riding). Ο Olson αντιμετώπισε κριτικά τη θεωρία που αναφέρει ότι τα άτομα με κοινά συμφέροντα ενεργούν εθελοντικά κατά τέτοιο τρόπο ώστε να προάγουν τα συμφέροντα αυτά. Αμφισβήτησε την υπόθεση ότι η πιθανότητα οφέλους για μια ομάδα αρκεί για να παράγει συλλογική δράση προς την επίτευξη του οφέλους αυτού. Το επιχειρήματά του στηρίζεται στην υπόθεση ότι κάποιος που δεν μπορεί να αποκλειστεί από την κάρπωση των ωφελειών από ένα συλλογικό αγαθό, εφόσον το αγαθό παράγεται, δεν έχει κίνητρα να συνεισφέρει εθελοντικά στην παροχή αυτού του αγαθού (Ostrom, 1990).

Ένα σημαντικό στοιχείο του βιβλίου και του επιχειρήματος του Olson (1965) είναι ότι όσο πιο μεγάλη είναι η ομάδα τόσο πιο δύσκολη είναι η οργάνωση για την επίτευξη του κοινού σκοπού λόγω της αυξημένης δυνατότητας για free-riding. Αντίθετα

μεγαλύτερα ποσοστά επιτυχίας υπάρχουν σε μικρές ομάδες, ακριβώς επειδή η δυνατότητα για αποσκίρτηση και παραβατική συμπεριφορά είναι μικρή, καθώς γίνεται εύκολα αντιληπτή και δέχεται κυρώσεις.

2.4.4. Κριτική των Μοντέλων

Οι Feeny et al. (1990) αναφέρουν ότι μοντέλο του Hardin είναι μεν διορατικό αλλά ελλιπές. Το «αναπόφευκτο» της τραγωδίας οφείλεται στις υποθέσεις του: ότι ο πόρος είναι αποκλειστικά ανοιχτής πρόσβασης, οι παίκτες δρουν αποκλειστικά βάσει ορθολογικότητας, ο πόρος δεν ανανεώνεται επαρκώς (δηλαδή η ζήτηση υπερβαίνει την προσφορά) καθώς και ότι οι χρήστες είναι ανίκανοι να δημιουργήσουν και να επιβάλλουν κανόνες συλλογικής χρήσης. Η πραγματική κατάσταση κοινής ιδιοκτησίας, όμως, συχνά δεν ανταποκρίνεται στις τέσσερις αυτές παραδοχές.

Επίσης αναφέρουν ότι το επιχείρημα του Hardin παραβλέπει το σημαντικό ρόλο των θεσμικών κανόνων που μπορεί να αναπτυχθούν καθορίζοντας και ρυθμίζοντας τη χρήση του πόρου. Για να προδιαγραφεί το αποτέλεσμα, κάποιος πρέπει να γνωρίζει τη φύση των πόρων, το σύνολο των μηχανισμών λήψης αποφάσεων, συμπεριλαμβανομένων του καθεστώτος περιουσιακών δικαιωμάτων καθώς και τη φύση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των χρηστών και των ρυθμιστικών αρχών (Feeny et al., 1990). Οι πολύπλοκες αλληλεπιδράσεις είναι ένα σημαντικό χαρακτηριστικό των κοινών και τα υποδείγματα ανάλυσής τους πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους τις αλληλεπιδράσεις αυτές. Οι κοινωνίες έχουν την ικανότητα δημιουργίας και διατήρησης κανόνων και προτύπων που περιορίζουν την ατομική συμπεριφορά και επιτρέπουν τη συλλογική δράση. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα κοινωνιών που κατάφεραν να σχεδιάσουν και να επιβάλλουν θεσμούς, κανόνες και ρυθμίσεις, που να επιτρέπουν την αποτελεσματική διαχείριση και διατήρηση των κοινών πόρων (βλέπε Ostrom, 1990, Feeny et al., 1990). Σχετικά τώρα με το ζήτημα της συλλογικής δράσης, ο Wade (1986) θεωρεί ότι ένα από τα κύρια προβλήματα του επιχειρήματος του Olson είναι η αγνόηση θεμάτων σχετικών με το μέγεθος και τη φύση του συλλογικού οφέλους.

Ακόμη, η Ostrom (1998) υποστηρίζει ότι η τραγωδία των κοινών είναι βασισμένη στην υπόθεση ότι τα ορθολογικά άτομα είναι παγιδευμένα σε κοινωνικά

διλήμματα³, από τα οποία δεν μπορούν να διαφύγουν χωρίς προτροπές ή κυρώσεις επιβεβλημένες από εξωτερικούς παράγοντες. Η αναφορά στους κοινούς πόρους με όρους όπως «τραγωδία», «προβλήματα συλλογικής δράσης», «διλήμματα του φυλακισμένου», αποδέχεται την ύπαρξη μιας δομής ανίκανων ατόμων που έχουν παγιδευτεί σε μία αδυσώπητη διαδικασία καταστροφής (Ostrom, 1990). Ωστόσο, συνεχίζει η Ostrom, η τραγωδία των κοινών δεν αποτελεί μια αναπόφευκτη κατάληξη. Αν και αναμφίβολα έχουν συμβεί τραγωδίες, για χιλιάδες χρόνια οι άνθρωποι έχουν επιδείξει δείγματα συλλογικής οργάνωσης και έχουν καταφέρει να διαχειριστούν με επιτυχία τους κοινούς πόρους. Μελέτες δείχνουν ότι οι χρήστες συχνά επινοούν μακροπρόθεσμους και βιώσιμους θεσμούς προκειμένου να διαχειριστούν αποτελεσματικά τα κοινά και να εξασφαλίσουν τη διατήρηση και μακροβιότητά τους (Ostrom et al., 1999).

Η πρόβλεψη ότι οι χρήστες των πόρων οδηγούνται αναπόφευκτα στο να καταστρέψουν τους κοινόκτητους πόρους βασίζεται σε ένα μοντέλο μεθοδολογικού ατομικισμού, που υποθέτει ότι όλα τα άτομα δρουν εγωιστικά, βραχυπρόθεσμα, χωρίς θεσμικούς (κοινωνικούς) περιορισμούς, με μοναδικό γνώμονα τη μεγιστοποίηση του προσωπικού τους οφέλους. Ωστόσο, το μοντέλο αυτό δεν υποστηρίζεται ούτε από την έρευνα πεδίου ούτε από εργαστηριακά πειράματα, στα οποία τα άτομα αντιμετωπίζοντας ένα πρόβλημα δημόσιου αγαθού ή ένα πρόβλημα κοινού πόρου είναι σε θέση να επικοινωνούν, να θεσπίζουν και να επιβάλουν κανόνες το ένα στο άλλο (Ostrom et al., 1999).

Οι Ostrom et al. (1999) υποστηρίζουν ότι χρήστες ενός κοινού πόρου δεν είναι μόνο αυτοί που πάντα συμπεριφέρονται με ένα στενόμυαλο, εγωιστικό τρόπο και ποτέ δεν συνεργάζονται σε καταστάσεις διλήμματος (free-riders). Αλλά περιλαμβάνονται και αυτοί που συνεργάζονται εάν βεβαιωθούν ότι δεν θα αποτελέσουν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους πρώτους, αυτοί που είναι πρόθυμοι να ξεκινήσουν μια αμοιβαία συνεργασία με την ελπίδα ότι οι υπόλοιποι θα ανταποδώσουν και ίσως μερικοί γνήσιοι αλτρουιστές που πάντα προσπαθούν να επιτύχουν καλύτερα αποτελέσματα για την ομάδα.

Σύμφωνα με τους Ostrom et al. (1999), λοιπόν, είναι καιρός να επαναξιολογήσουμε τη γενικότητα της θεωρίας του Hardin. Αν και πολλές μελέτες

---

³ Ο όρος κοινωνικό δίλημμα αναφέρεται σε καταστάσεις όπου τα άτομα αντιμετωπίζουν την επιλογή ανάμεσα στην μεγιστοποίηση των βραχυπρόθεσμων ατομικών τους συμφερόντων με εναλλακτική την επίδιωξη συλλογικών συμφερόντων (Ostrom, 1998).

υποστηρίζουν την απαισιόδοξη υπόθεση της υπερεκμετάλλευσης, ένας αυξανόμενος αριθμός ερευνών κάνει εμφανείς τις δυνατότητες των χρηστών των πόρων να δημιουργήσουν και να διατηρούν θεσμούς ενδογενώς, προκειμένου να υπάρξει αποτελεσματικότερη αξιοποίηση των πόρων που χρησιμοποιούνται από κοινού (Gardner et al., 2000). Ένα σημαντικό μάθημα από τις εμπειρικές αυτές μελέτες είναι ότι υπάρχουν περισσότερες λύσεις από αυτές που πρότεινε ο Hardin. Τόσο η κρατική όσο και η ιδιωτική ιδιοκτησία μπορούν να αποτύχουν. Αντίθετα, η απόδοση δικαιωμάτων σε μια ομάδα χρηστών και η συλλογική δράση είναι ένας τρόπος για το πώς οι κοινωνίες μπορούν να διασφαλίσουν μια καλύτερη εκμετάλλευση των κοινόκτητων πόρων. Εμφανίζεται έτσι, όπως είναι σαφές, μια τρίτη λύση την οποία αποτελεί η αυτό-οργάνωση ή η κοινοτικοποίηση του πόρου (Ostrom, 1990).

2.5. Δομές διακυβέρνησης των Κοινών

Σαφώς, ο υψηλός ρυθμός εκμετάλλευσης των κοινών δεν είναι κοινωνικά άριστος (Βλάχου, 2001). Όταν τα περιουσιακά δικαιώματα δεν ορίζονται σαφώς εμφανίζονται προβλήματα εξωτερικών επιδράσεων (εξωτερικότητες) και το αποτέλεσμα περιλαμβάνει αναμφισβήτητα αναποτελεσματικότητες, διότι δεν επιτυγχάνεται αποτελεσματική κατά Pareto κατανομή των πόρων. Μια τέτοια πολύ γνωστή αναποτελεσματικότητα, είναι αυτή της τραγωδίας των κοινών (Varian, 2006). Έτσι, ο σαφής καθορισμός των δικαιωμάτων στους πόρους έχει συχνά προταθεί ως λύση των προβλημάτων τους (Βλάχου, 2001).

Ο Agrawal (2003) συμφωνεί ότι η διαμόρφωση κατάλληλων περιουσιακών δικαιωμάτων μπορεί να συμβάλλει σημαντικά στην αποτελεσματική διαχείριση των κοινών. Οι εν λόγω λύσεις επηρεάζουν τα αποτελέσματα λόγω της διαμόρφωσης κινήτρων στους χρήστες και στους διαχειριστές για προστασία των πόρων αντί για την υπερ-χρησιμοποίησή τους. Σημασία σε αυτή τη διαμόρφωση έχουν τόσο οι επίσημοι όσο και οι ανεπίσημοι θεσμοί που υπάρχουν σε μια κοινωνία.

Τα περιουσιακά δικαιώματα μπορούν να θεωρηθούν ως σύνολα κανόνων (θεσμών κατά μια έννοια) που καθορίζουν την πρόσβαση, τη χρήση, τον αποκλεισμό, τη διαχείριση, την παρακολούθηση, την επιβολή κυρώσεων και την διαιτησία των χρηστών σε σχέση με συγκεκριμένους πόρους (Schlager και Ostrom, 1992).

Τρεις διαφορετικές σχολές σκέψης έχουν προκύψει σχετικά με τις δομές διακυβέρνησης που πρέπει να εφαρμοσθούν προκειμένου να αποτραπεί η τραγωδία των κοινών. Αυτές αποτελούν: η κρατικοποίηση, η ιδιωτικοποίηση και η κοινοτικοποίηση (Adhikari, 2001).

Ορισμένοι μελετητές, όπως ο Ehrenfeld (1972), υποστηρίζουν την αναγκαιότητα κρατικής παρέμβασης (εκ των άνω διαχείριση) για την εξασφάλιση της αποτελεσματικής χρήσης των κοινών. Ακόμη, ο Ophuls (1973, όπως αναφέρεται στην Ostrom, 1990), υποστηρικτής του καθεστώτος της κρατικοποίησης, θεωρεί ότι εξαιτίας της τραγωδίας, τα περιβαλλοντικά προβλήματα δεν μπορούν να επιλυθούν μέσω συνεργασίας αλλά μόνο με παρέμβαση του κράτους, το οποίο διαθέτει μεγάλες εξουσίες επιβολής και εξαναγκασμού. Έτσι, ο Ophuls συμπέρανε ότι η αποφυγή της τραγωδίας των κοινών, οδηγεί στην τραγική αναγκαιότητα του Λεβιάθαν. Όμοια με τον Ophuls, ο Heilbroner (1974), υποστήριξε ότι, προκειμένου να επιτευχθεί έλεγχος πάνω στα οικολογικά προβλήματα, είναι απαραίτητες αυστηρές κυβερνήσεις, ίσως και στρατιωτικές για να είναι και πιο αποτελεσματικές. Την ίδια αντίληψη διακρίνουμε και στον Hardin (1978), ο οποίος επισημαίνει ότι για να αποφευχθεί η τραγωδία σε ένα πολυπληθή κόσμο, οι άνθρωποι πρέπει να υπόκεινται σε μια ισχυρή δύναμη εξαναγκασμού, δηλαδή ένα Λεβιάθαν, όπου οι κεντρικές κυβερνήσεις ελέγχουν τα συστήματα φυσικών πόρων. Αλλά και οι Carruthers και Stoner (1981) υποστηρίζουν ότι η έλλειψη δημοσίου ελέγχου θα έχει ως αποτέλεσμα την υπερβολική βόσκηση και διάβρωση του εδάφους των κοινόκτητων βοσκοτόπων, ή λιγότερα ψάρια με υψηλότερο κόστος. Και καταλήγουν ότι οι κοινόκτητοι πόροι απαιτούν δημόσιο έλεγχο προκειμένου να υπάρξει οικονομική αποτελεσματικότητα από την χρήση τους. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι η πρόταση πολιτικής για συγκεντρωτικό έλεγχο και ρύθμιση φυσικών πόρων, όπως για παράδειγμα των βοσκοτόπων και των δασών, έχει υιοθετηθεί ευρέως, ιδιαίτερα από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου (Ostrom, 1990).

Άλλοι αναλυτές πολιτικής υποστηρίζουν την εφαρμογή του καθεστώτος ιδιωτικοποίησης (εκ των κάτω διαχείριση), ώστε να αποφευχθεί η τραγωδία. Σύμφωνα με τον Demsetz (1967) τα κοινά είναι συνυφασμένα με μεγάλες εξωτερικότητες και η θέσπιση και η απόδοση ατομικών περιουσιακών δικαιωμάτων επιτρέπει στον ιδιοκτήτη να αποκλείσει άλλους χρήστες και έτσι να εσωτερικεύσει τόσο τις αρνητικές συνέπειες, δηλαδή το κόστος, όσο και τις θετικές συνέπειες, δηλαδή το όφελος της χρήσης τους. Επίσης, ο Smith (1981) αναφέρει ότι ο μόνος τρόπος να αποφευχθεί η τραγωδία των κοινών πόρων είναι να δημιουργηθεί ένα σύστημα δικαιωμάτων ιδιωτικής περιουσίας.

Ακόμα, τη δημιουργία ατομικών περιουσιακών δικαιωμάτων υπερασπίστηκε ο Welch (1983).

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, είναι γενικά αποδεκτό ότι η έλλειψη ατομικών περιουσιακών δικαιωμάτων ή ενός κεντρικού σχεδιασμού θα οδηγήσει τους χρήστες των πόρων στο να τους υπερ-χρησιμοποιήσουν με αποτέλεσμα την καταστροφή τους (Walker et al.,1990). Ο θεωρητικός αντίλογος στις δύο αυτές δομές διακυβέρνησης ισχυρίζεται ότι και οι δύο αυτές λύσεις τείνουν να αφαιρέσουν τα εγγενή δικαιώματα που χαρακτηρίζουν τα σχήματα κοινόχρηστης ιδιοκτησίας. Έτσι βλάπτουν την αποδοτικότητα της χρήσης των πόρων και είναι πιθανό να ζημιώσουν τους παραδοσιακούς χρήστες των οποίων τα δικαιώματα χρήσης σπάνια αναγνωρίζονται υπό καθεστώς είτε της ιδιωτικής είτε της δημόσιας ιδιοκτησίας. Εμπειρικές μελέτες τείνουν να επιβεβαιώνουν τους παραπάνω ισχυρισμούς καθιστώντας γνωστό ότι ούτε η κρατικοποίηση ούτε η ιδιωτικοποίηση μπορούν απόλυτα να αποτρέψουν την τραγωδία των κοινών, ως εκ τούτου δεν αποτελούν μοναδικές κατευθύνσεις για την επιτυχή διαχείριση των πόρων αυτού του τύπου (Μπριασούλη, 2003). Ως αποτέλεσμα, μια τρίτη λύση, αυτή της κοινοτικοποίησης, κερδίζει συνεχώς έδαφος. Σύμφωνα με αυτή, τα περιουσιακά δικαιώματα αποδίδονται σε μία ομάδα χρηστών ή σύμπραξη παικτών (π.χ. χρήστες, κράτος, τοπική κοινότητα, μη κυβερνητικοί οργανισμοί και άλλοι εταίροι), όπου μοιράζονται την εξουσία και την ευθύνη διαχείρισης του πόρου (Μπριασούλη, 2003, Wade, 1988).

Αν και τις τελευταίες δύο δεκαετίες έχει παρατηρηθεί μια αλλαγή των στρατηγικών προσεγγίσεων στη διαχείριση των κοινών, με την αποδοχή της λύσης της κοινοτικοποίησης ως ένα κατάλληλο και αποτελεσματικό θεσμικό πλαίσιο (Husain, 2009), είναι σαφές ότι είναι αδύνατον να επιβεβαιωθεί απόλυτα η ανωτερότητά της (σε σχέση με την ιδιωτικοποίηση ή την κρατικοποίηση). Αυτό που διαπιστώνεται όμως είναι ολοένα και περισσότερες περιπτώσεις αυτοδιαχείρισης των χρηστών με θεαματικά αποτελέσματα για την ποιότητα και μακροβιότητα του διαχειριζόμενου πόρου.

Οι Baland και Platteau (1996), μελετώντας τις διαφορετικές δομές διακυβέρνησης, υποστηρίζουν ότι το βασικό επιχείρημα υπέρ της ιδιωτικοποίησης στηρίζεται στη σύγκριση ενός εξιδανικευμένου πλήρως αποτελεσματικού συστήματος ιδιωτικής ιδιοκτησίας και των προβληματικών καταστάσεων των συστημάτων ανοιχτής πρόσβασης. Αναφέρουν ότι όταν έχουμε τέλεια πληροφόρηση και δεν υπάρχουν συναλλακτικά κόστη, τότε η κοινοτικοποίηση και η ιδιωτικοποίηση είναι ισοδύναμες δομές από την άποψη της αποτελεσματικότητας της χρήσης των πόρων. Ωστόσο, τόσο

η δημιουργία ενός πλήρους συστήματος ιδιωτικής ιδιοκτησίας, όσο και η τέλεια πληροφόρηση είναι ιδανικές, μη ρεαλιστικές υποθέσεις. Αυτό αναδεικνύει την κοινοτικοποίηση ως προτιμητέα δομή, ιδίως σε περιπτώσεις όπου οι χρήστες είναι ικανοί, όπως αναφέρει η Ostrom (2006), να επικοινωνούν και να σχεδιάζουν τους δικούς τους κανόνες και θεσμούς. Αυτή η δομή διακυβέρνησης (κοινοτικοποίηση), λοιπόν, απαιτεί την ύπαρξη εμπιστοσύνης και συνεργασίας στη λήψη αποφάσεων και την επιβολή των συναποφασισμένων κανόνων μεταξύ των μελών της κοινότητας (Μπριασούλη, 2003).

Εν κατακλείδι, υποστηρίζεται ότι η κοινοτικοποίηση μπορεί να παράγει αποτελεσματικούς θεσμούς, με συνέπεια τη μακροβιότητα του πόρου και την επιτυχή διαχείρισή του. Βέβαια, για να καταστεί αποτελεσματική η διαχείριση από μια ομάδα χρηστών πρέπει να πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις, οι οποίες αναλύονται στην επόμενη ενότητα.

2.6. Παράγοντες επιτυχούς διαμόρφωσης θεσμών αυτοδιαχείρισης

Παρά τη διαφορετικότητα των περιπτώσεων οι μελετητές συγκλίνουν σε μια σειρά απαραίτητων προϋποθέσεων (που έχουν αναδειχτεί ή επιβεβαιωθεί από εμπειρικές μελέτες) για την διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών (αυτό-)διαχείρισης των κοινών (Ostrom et al., 1999). Αυτές μπορούν να ομαδοποιηθούν στις παρακάτω κατηγορίες που αφορούν: τα χαρακτηριστικά των πόρων, τα χαρακτηριστικά των χρηστών τους, τις σχέσεις μεταξύ πόρων και χρηστών, τις θεσμικές ρυθμίσεις, τις σχέσεις μεταξύ του συστήματος πόρων και των θεσμικών ρυθμίσεων, και τους εξωτερικούς παράγοντες, όπως η τεχνολογία, το ευρύτερο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα, το κράτος, κτλ. (Μπριασούλη, 2003, Agrawal, 2003).

Στη συνέχεια παρουσιάζονται αναλυτικά αυτές οι συνθήκες, όπως έχουν παρουσιαστεί από τους πέντε σημαντικούς μελετητές του θέματος: την Ελένη Μπριασούλη, τον Robert Wade, την Elinor Ostrom, τους Jean- Marie Baland και Jean-Philippe Platteau και τον Arun Agrawal.

Σύμφωνα με την Μπριασούλη (2003), η θέσπιση μηχανισμών και δομών αυτοδιαχείρισης στηρίζεται στην υπόθεση ότι πρώτον, οι χρήστες έχουν προσωπικό συμφέρον στη διατήρηση και στη διαχείριση των πόρων, και δεύτερον, ότι η συνεργασία των παικτών είναι ουσιαστική. Απαραίτητη, επιπλέον, είναι η απάλειψη

συνθηκών ανοιχτής πρόσβασης στους πόρους, καθώς, και η ισόρροπη απονομή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων στους χρήστες. Η εφικτότητα αυτών εξαρτάται, σύμφωνα με την Μπριασούλη (2003), από τους εξής πέντε παράγοντες:

- α) την ύπαρξη παράδοσης αυτορρύθμισης (self-regulation) και ήθους επιμελητείας (stewardship ethic),
- β) την ύπαρξη κατάλληλων τοπικών και εθνικών υποστηρικτικών θεσμών,
- γ) το βαθμό εμπιστοσύνης μεταξύ των συμμετεχόντων,
- δ) την νομική προστασία των δικαιωμάτων των χρηστών από το κράτος, και
- στ) την ύπαρξη οικονομικών κινήτρων στους χρήστες να διατηρήσουν τον πόρο.

Ο Wade (1987) συνδυάζοντας την κριτική των τριών δημοφιλών θεωριών συλλογικής διαχείρισης με την εμπειρική γνώση των συνθηκών υπό τις οποίες οι χρήστες των κοινόκτητων πόρων έχουν συνάψει επιτυχείς συμβάσεις αυτό-διαχείρισης, προτάσσει έναν κατάλογο συνθηκών από τις οποίες εξαρτάται η επιτυχής διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών. Αυτές αναφέρονται:

- (i) Στο σύστημα των πόρων: όσο μικρότερο είναι το μέγεθος του πόρου και τα όριά του είναι προσδιορισμένα με σαφήνεια, τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες επιτυχούς διαχείρισης.
- (ii) Στην ομάδα των χρηστών: όσο μικρότερος είναι ο αριθμός των χρηστών και τα όρια της ομάδας χρηστών ορίζονται σαφώς, τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες της επιτυχούς διαχείρισης.
- (iii) Στη θέση των πόρων και των χρηστών: όσο μεγαλύτερη είναι η επικάλυψη μεταξύ της θέσης των πόρων και της περιοχής κατοικίας των χρηστών, τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες επιτυχίας.
- (iv) Στην ευκολία εντοπισμού όσων παραβιάζουν τους κανόνες και συμπεριφέρονται ως ελεύθεροι χρήστες (free-riders): όσο πιο εύκολα γίνεται αντιληπτή αυτή η συμπεριφορά, τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες επιτυχούς διαχείρισης.
- (v) Στη ζήτηση από τους χρήστες: όσο μεγαλύτερη είναι η ζήτηση και όσο πιο ζωτικής σημασίας είναι ο πόρος για την επιβίωση των χρηστών, τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες επιτυχούς διαχείρισης.
- (vi) Στις γνώσεις των χρηστών: όσο καλύτερη είναι η γνώση τους για τις βιώσιμες αποδόσεις, τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες επιτυχίας.
- (vii) Στις ισχύουσες ρυθμίσεις για τη διευθέτηση των κοινών προβλημάτων: όσο καλύτερα ανεπτυγμένες είναι αυτές οι ρυθμίσεις μεταξύ των χρηστών, τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες επιτυχούς διαχείρισης.

(viii) Στο βαθμό που οι χρήστες δεσμεύονται από αμοιβαίες υποχρεώσεις: όσο πιθανότερο είναι μια υπόσχεση να τηρηθεί, τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες επιτυχούς διαχείρισης.

(ix) Στις υπάρχουσες κυρώσεις εναντίον όσων παραβιάζουν τους κανόνες: όσο περισσότερες κυρώσεις επιβάλλονται στους παραβάτες, τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες επιτυχούς διαχείρισης.

(x) Στο κόστος αποκλεισμού: όσο υψηλότερο είναι το κόστος τεχνολογίας αποκλεισμού (όπως περίφραξη) και της επιβολής ιδιωτικών δικαιωμάτων, τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες επιτυχούς διαχείρισης.

(xi) Στη δυνατότητα του κράτους να διεισδύσει στις κοινότητες και την ανοχή του στις τοπικές αρχές: όσο λιγότερο το κράτος μπορεί, ή επιθυμεί, να υποσκάπτει την τοπική αυτοδιοίκηση και όσο το δυνατόν λιγότερο το κράτος μπορεί να επιβάλει δικαιώματα ιδιωτικής ιδιοκτησίας αποτελεσματικά, τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες επιτυχίας.

(xii) Στη σχετική ισχύ των υπο-ομάδων: όσο πιο ισχυροί είναι εκείνοι που ωφελούνται από τη διατήρηση του πόρου και όσο πιο αδύναμοι είναι εκείνοι που ευνοούν τη δημιουργία ιδιωτικών περιουσιακών δικαιωμάτων, τόσο καλύτερες είναι οι πιθανότητες επιτυχίας.

Παράλληλα, ο Wade (1988) ισχυρίζεται ότι αποτελεσματικοί κανόνες ρύθμισης της πρόσβαση και χρήσης είναι απίθανο να διαρκέσουν όταν υπάρχουν πολλοί χρήστες, όταν τα όρια των κοινόκτητων πόρων είναι ασαφή, όταν οι χρήστες ζουν διάσπαρτα σε μεγάλη έκταση, και όταν ο εντοπισμός των παραβατών είναι δύσκολος. Υπό αυτές τις συνθήκες οδηγούμαστε σε υποβάθμιση των κοινών, και η ιδιωτικοποίηση ή η κρατικοποίηση αποτελούν τις μόνες επιλογές.

Η Ostrom (1990), αντίστοιχα, προσδιορίζει τις προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών με τον όρο «αρχές σχεδιασμού⁴», τις οποίες η δομή οργάνωσης αυτοδιαχείρισης ενός κοινού πρέπει να σεβασθεί προκειμένου να είναι πετυχημένη. Για να μπορέσουν οι αρχές σχεδιασμού να υλοποιηθούν, η Ostrom πιστεύει, θα πρέπει τα άτομα να είναι πρόθυμα να δεσμευτούν ότι θα συμμορφωθούν σε κανόνες, όπου ο ένας θα επιτηρεί τη συμμόρφωση του άλλου, και ότι θα αναπαράγουν τους θεσμούς των κοινόκτητων πόρων από γενιά σε γενιά.

---

⁴ Χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο για να ερμηνεύσει ένα θεμελιώδες στοιχείο ή μια συνθήκη που μας βοηθάει να ερμηνεύσουμε την επιτυχία των θεσμών στη διατήρηση του κοινόκτητου πόρου και στην επίτευξη της συμμόρφωσης των χρηστών από γενιά σε γενιά.

Η πρώτη, από τις επτά αρχές, είναι ο καθορισμός των ορίων του πόρου και αυτών που έχουν το δικαίωμα να τον χρησιμοποιούν. Αν τα όρια του πόρου και των χρηστών δεν προσδιορισθούν με σαφήνεια, κανείς δεν γνωρίζει τι διαχειρίζεται ή για ποιον. Αν δεν καθοριστούν τα όρια του κοινόκτητου πόρου οι χρήστες αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο να καρπωθούν άλλοι τα οφέλη που αυτοί παράγουν. Βέβαια, αυτή η πρώτη αρχή δεν εξασφαλίζει από μόνη της την επιτυχία, καθώς ακόμη και με καθορισμένα όρια, αν αυξηθεί σημαντικά η ποσότητα του πόρου που αντλείται από τους χρήστες υπάρχει η πιθανότητα να καταστραφεί ο πόρος. Συνεπώς, εκτός από τον καθορισμό των ορίων είναι απαραίτητοι και οι κανόνες που να περιορίζουν την οικειοποίηση⁵ και να διασφαλίζουν την κατάλληλη παροχή.

Η δεύτερη αρχή σχεδιασμού, λοιπόν, αναφέρεται σε θεσμούς που διασφαλίζουν την αρμονία των κανόνων χρήσης και παροχής με τις τοπικές συνθήκες. Σε όλες τις περιπτώσεις, οι κανόνες απεικονίζουν τα ειδικά χαρακτηριστικά κάθε πόρου και έχουν προσαρμοστεί στις ιδιαίτερες ανάγκες του περιβάλλοντος.

Σύμφωνα με την τρίτη αρχή, την οποία αποτελούν οι διακανονισμοί συλλογικής επιλογής, τα άτομα που επηρεάζονται από τους κανόνες και αλληλεπιδρούν άμεσα το ένα με το άλλο και με το φυσικό περιβάλλον πρέπει να μπορούν να τροποποιούν τους κανόνες στο χρόνο, ώστε αυτοί να ταιριάζουν καλύτερα στα ειδικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντός τους. Σαφώς, η ύπαρξη ορθών κανόνων δεν εξασφαλίζει ότι τα άτομα θα τους ακολουθήσουν. Ούτε το γεγονός ότι τους δημιούργησαν οι ίδιοι χρήστες σημαίνει ότι θα τους ακολουθήσουν και οι μελλοντικοί χρήστες.

Όσον αφορά την τέταρτη αρχή, της επιτήρησης, πρέπει αυτοί που ελέγχουν τις συνθήκες των κοινόκτητων πόρων και τη συμπεριφορά των χρηστών, να είναι υπόλογοι στους χρήστες.

Ακόμα μία αρχή, αποτελούν οι κλιμακούμενες κυρώσεις. Αυτή αναφέρεται στο ότι οι παραβάτες θα πρέπει τιμωρούνται με κλιμακούμενες κυρώσεις ανάλογα με τη σοβαρότητα της παράβασης και το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή έγινε. Οι ίδιοι οι συμμετέχοντες πρέπει να δεσμεύονται στην αξιόπιστη επιβολή των κυρώσεων.

Την έκτη αρχή αποτελούν οι μηχανισμοί επίλυσης των διαμαχών. Συγκεκριμένα για την ύπαρξη μακρόβιων θεσμών είναι αναγκαία η ύπαρξη μηχανισμών, οι οποίοι να προσδιορίζουν ξεκάθαρα τι συνιστά παράβαση ώστε να επιτυγχάνεται η επίλυση διαμαχών με χαμηλό κόστος. Είναι γενικά δύσκολο οποιοδήποτε περίπλοκο σύστημα

---

⁵ Με τον όρο οικειοποίηση αναφερόμαστε στη χρήση και εκμετάλλευση του πόρου (Ostrom, 1990).

κανόνων να μπορέσει να διατηρηθεί στο χρόνο χωρίς τέτοιους μηχανισμούς.

Η έβδομη αρχή σχεδιασμού, η οποία χαρακτηρίζει την επιτυχημένη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών, είναι η ελάχιστη αναγνώριση του δικαιώματος οργάνωσης. Η αρχή αυτή αναφέρεται στο δικαίωμα των χρηστών του πόρου να επινοούν τους δικούς τους θεσμούς χωρίς να αμφισβητούνται από εξωτερικές διοικητικές αρχές. Οι εξωτερικές διοικητικές αρχές θα πρέπει να θεωρούν ότι δεν είναι οι μόνοι οι οποίοι έχουν την εξουσία να επιβάλλουν κανόνες και να αντιληφθούν ότι τέτοιες ενέργειες μπορούν να αναληφθούν από τοπικούς χρήστες. Σε διαφορετική περίπτωση θα είναι δύσκολο για αυτούς να διατηρήσουν μακροπρόθεσμα έναν κοινόκτητο πόρο που διοικείται από κανόνες.

Η όγδοη αρχή αναφέρεται σε κοινόκτητους πόρους που αποτελούν τμήματα μεγαλύτερων συστημάτων. Οι περισσότερο πολύπλοκοι κοινόκτητοι πόροι που διατηρούνται στο χρόνο ανταποκρίνονται σε αυτή την τελευταία αρχή σχεδιασμού, η οποία αναφέρει ότι η χρήση, η παροχή, η επιτήρηση, η εφαρμογή, η επίλυση διαμαχών και οι δραστηριότητες διοίκησης είναι οργανωμένες σε πολλαπλά επίπεδα.

Ομοίως, οι Baland και Platteau (1996), τονίζουν ως προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών και επίτευξης συνεργασίας, το μικρό μέγεθος της ομάδας χρηστών, την εγκατάστασή τους κοντά στους πόρους, την ύπαρξη αποτελεσματικών μηχανισμών επιβολής κανόνων, τη διαμόρφωση κανόνων σε τοπικό επίπεδο (από του ίδιους τους χρήστες), την ευκολία επιβολής κανόνων, την ανάγκη ύπαρξης μιας εξωτερικής βοήθειας και δυνατής καθοδήγησης, την ύπαρξη κοινών κοινωνικών προτύπων (norms), την ομοιογένεια μεταξύ των μελών της ομάδας, την ύπαρξη κατάλληλης ηγεσίας, την ύπαρξη εμπειρίας συνεργασίας κατά το παρελθόν και την αλληλεξάρτηση μεταξύ των χρηστών.

Τέλος, ο Agrawal (2003) κάνει αναφορά σε τρεις σπουδαίες δυνάμεις: τη δημογραφική αλλαγή, τη διείδυση στην αγορά και τις κρατικές πολιτικές. Οι δημογραφικές μεταβολές και η πληθυσμιακή δυναμική της ομάδας επηρεάζουν σίγουρα αυτούς που εξαρτώνται από τον πόρο (σήμερα και στο μέλλον), καθώς επηρεάζουν τη ζήτηση (προκαλώντας σταδιακή αύξηση αυτής), αλλά και την ικανότητα τους να υλοποιούν και να διαιωνίσουν ρυθμίσεις και κανόνες που έχουν διαμορφωθεί. Ακόμη, η αυξανόμενη ενοποίηση των αγορών μπορεί να έχει αρνητικές επιπτώσεις στη διαχείριση των κοινών πόρων, λόγω της επιρροής αυτής της αλλαγής στο υπάρχον καθεστώς διαχείρισης. Αλλά και η ξαφνική εμφάνιση νέων τεχνολογιών και καινοτομιών, που μετατρέπουν τη σχέση κόστους-οφέλους στην εκμετάλλευση των

κοινών πόρων, ενδέχεται να επηρεάσει τη βιωσιμότητα των θεσμών. Η εμφάνιση των αγορών και των νέων τεχνολογιών και οι αλλαγές που θα μπορούσαν να επιφέρουν στα υφιστάμενα καθεστώτα διαχείρισης των πόρων, αποτελούν μια σημαντική διαδικασία. Ακόμη η προβλεψιμότητα της διαθέσιμης ποσότητας του πόρου (σε σχέση με το βαθμό κινητικότητας ή στασιμότητας του) παίζει σημαντικό ρόλο για τη διαμόρφωση της αποτελεσματικής διαχείρισής του.

Συνολικά οι κριτικές συνθήκες για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών καθεστώτων αυτοδιαχείρισης πόρων ενοποιήθηκαν από τον Agrawal (2001, 2003) και παρουσιάζονται στον παρακάτω Πίνακα 2.3.:

Πίνακας 2.3. – Κριτικές συνθήκες για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών
<p>(1) Χαρακτηριστικά της ομάδας των χρηστών</p> <ul style="list-style-type: none">
i) Μικρό μέγεθος (RW, B&P)
ii) Σαφώς προσδιορισμένα όρια (RW, EO)
iii) Κοινές νόρμες (B&P)
iv) Επιτυχείς εμπειρίες από το παρελθόν- κοινωνικό κεφάλαιο (RW, B&P)
v) Κατάλληλη ηγεσία- εξοικειωμένοι με μεταβαλλόμενα εξωτερικά περιβάλλοντα, συνδεδεμένοι με την τοπική παραδοσιακή ελίτ (B&P)
vi) Αλληλεξάρτηση μεταξύ των μελών της ομάδας (RW, B&P)
vii) Ετερογένεια χαρισμάτων, ομογένεια ταυτοτήτων και ενδιαφερόντων (B&P)
viii) Χαμηλό επίπεδο φτώχειας (AA)
<p>(2) Χαρακτηριστικά του συστήματος των πόρων</p> <ul style="list-style-type: none">
i) Μικρό μέγεθος (RW)
ii) Σαφώς προσδιορισμένα όρια (RW, EO)
iii) Χαμηλά επίπεδα κινητικότητας (AA)
iv) Δυνατότητες αποθήκευσης των ωφελειών από τον πόρο (AA)
v) Προβλεψιμότητα (AA)
<p>(1&2) Σχέση μεταξύ των χαρακτηριστικών των πόρων και των χαρακτηριστικών της ομάδας</p> <ul style="list-style-type: none">
i) Επικάλυψη μεταξύ της περιοχής κατοικίας της ομάδας των χρηστών και της θέσης των πόρων (RW, B&P)

- ii) Υψηλά επίπεδα εξάρτησης των μελών της ομάδας από το σύστημα των πόρων (RW)
- iii) Δικαιοσύνη στον καταμερισμό των ωφελειών από τους κοινούς πόρους (B&P)
- iv) Χαμηλά επίπεδα ζήτησης από τους χρήστες (AA)
- iiiv) Σταδιακή αλλαγή στο επίπεδο ζήτησης (AA)

(3) Θεσμικές ρυθμίσεις

- i) Οι κανόνες είναι απλοί και ευκολονόητοι (B&P)
- ii) Οι κανόνες πρόσβασης και διαχείρισης έχουν επινοηθεί τοπικά (RW, EO, B&P)
- iii) Ευκολία στην επιβολή κανόνων (RW, EO, B&P)
- iv) Κλιμακούμενες κυρώσεις (RW, EO)
- v) Διαθεσιμότητα χαμηλού κόστους εκδίκασης διαφορών (EO)
- vi) Υποχρέωση λογοδοσίας των ελεγκτών και άλλων υπευθύνων στους χρήστες (EO, B&P)

(1&3) Σχέση μεταξύ του συστήματος πόρου και των θεσμικών ρυθμίσεων

- i) Περιορισμοί στη συγκομιδή ώστε να ανανεώνονται οι πόροι (RW, EO)

(4) Εξωτερικό περιβάλλον

- i) Τεχνολογία:
  - α) Χαμηλού κόστους τεχνολογία αποκλεισμού (RW)
  - β) Ο χρόνος προσαρμογής σε νέες τεχνολογίες σχετίζεται με τα κοινά (AA)
- ii) Χαμηλά επίπεδα συνάρθρωσης με εξωτερικές αγορές (AA)
- iii) Σταδιακή μεταβολή στη συνάρθρωση με τις εξωτερικές αγορές (AA)
- iv) Το κράτος:
  - α) Οι κεντρικές κυβερνήσεις δεν θα πρέπει να υποσκάπτουν την τοπική αυτοδιοίκηση (RW, EO)
  - β) Υποστηρικτικοί εξωτερικοί θεσμοί που επιβάλλουν κυρώσεις (B&P)
  - γ) Κατάλληλα επίπεδα εξωτερικής βοήθειας ώστε να υπάρχει αποζημίωση των τοπικών χρηστών για τις δραστηριότητες προστασίας τους (B&P)
  - δ) Ιεραρχικά επίπεδα κατοχής δικαιωμάτων χρήσης, παροχής, επιβολής, διακυβέρνησης (EO)

RW: Wade (1988)

EO: Ostrom (1990)

B&P: Baland & Platteau (1996)

AA: Agrawal (2003)

Βέβαια, χρειάζεται περαιτέρω εμπειρική και θεωρητική μελέτη για να μπορέσουμε να ισχυριστούμε με βεβαιότητα ότι το σύνολο των συνθηκών για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών καθεστώτων πόρων, όπως παρουσιάστηκε στον Πίνακα 2.3., είναι ο καλύτερος τρόπος για τη διάκριση μεταξύ επιτυχημένων και αποτυχημένων θεσμών.

2.7. Συμπεράσματα

Το ζήτημα της διαχείρισης των κοινών πόρων απασχόλησε κατά καιρούς και συνεχίζει να απασχολεί επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων. Βασική μελέτη στα κοινά αποτελεί αυτή του Hardin (1968) ο οποίος, χρησιμοποιώντας το χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός βοσκότοπου ανοιχτής πρόσβασης (όπου δεν υπάρχουν προσδιορισμένα περιουσιακά δικαιώματα), υπέθεσε ότι κάθε ορθολογικός βοσκός με γνώμονα το ατομικό του όφελος θα έχει κίνητρο να εκτρέφει όλο και περισσότερα ζώα σε έναν βοσκότοπο με συγκεκριμένη ποσότητα βλάστησης. Η πράξη αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι ο βοσκός επωμίζεται ένα μόνο μέρος από το κόστος που προκύπτει από την υπερβόσκηση ενώ καρπώνεται όλο το κέρδος από κάθε επιπρόσθετο ζώο. Ο Hardin ισχυρίζεται ότι αν δεν υπάρξει κατάλληλη δομή διακυβέρνησης ο πόρος από τον οποίο εξαρτώνται οι χρήστες θα υπερ-χρησιμοποιηθεί, με αποτέλεσμα την υποβάθμισή του. Ως τέτοιες δομές ο Hardin προτείνει είτε την κρατική ρύθμιση είτε την ιδιωτικοποίηση του πόρου.

Ωστόσο το συμπέρασμα ότι οι κοινόκτητοι πόροι με την πάροδο του χρόνου υπόκεινται νομοτελειακά σε μαζική υποβάθμιση έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση από μια σειρά νεότερων αναλύσεων. Αποδείχθηκε μέσα από εμπειρικές μελέτες ότι είναι εφικτό τα άτομα να συμφωνήσουν από κοινού στη διαμόρφωση μιας δομής διακυβέρνησης (ή αλλιώς, ενός πλαισίου αυτοδιαχείρισης) που ορίζει και κατανέμει περιουσιακά δικαιώματα, δηλαδή διατυπώνει και επιβάλλει κανόνες, ρυθμίσεις και θεσμούς, οι οποίοι είναι ικανοί να διασφαλίσουν την βιωσιμότητα του πόρου.

Μεταξύ των ευρύτερων πλαισίων ρύθμισης για τη διαχείριση των κοινών (ιδιωτικοποίηση, κρατικοποίηση, κοινοτικοποίηση), η λύση της κοινοτικοποίησης, όπου τα περιουσιακά δικαιώματα αποδίδονται σε μία ομάδα χρηστών και αυτή έχει την εξουσία και την ευθύνη για τη διαχείριση του πόρου, κερδίζει συνεχώς έδαφος. Επισημάνθηκε από εμπειρικές μελέτες ότι υπό καθεστώς ιδιωτικής ή δημόσιας

ιδιοκτησίας πολλές φορές μειώνεται η αποδοτικότητα των πόρων, ενώ ταυτόχρονα αναδείχθηκαν περιπτώσεις αυτοδιαχείρισης που οι χρήστες ενός πόρου κατόρθωσαν να διαμορφώσουν αποτελεσματικούς θεσμούς και να επιτύχουν με αυτόν τον τρόπο την μακροβιότητα των κοινών.

Για να λειτουργήσουν, όμως, οι θεσμοί αυτοδιαχείρισης επιτυχώς θα πρέπει να πληρούνται ορισμένες συνθήκες, στη βάση των οποίων θεσμοθετούνται κανόνες πρόσβασης και χρήσης, και να υπάρχει μια οργανωτική δομή που να ελέγχει και να επιβάλλει τους κανόνες αυτούς αλλά και να επιλύει πιθανές συγκρούσεις. Το ποιες συγκεκριμένες ρυθμίσεις θα αναπτυχθούν εξαρτάται από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και την κουλτούρα (culture) της περιοχής, τις τοπικές συνθήκες και το ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο. Γι' αυτό και πετυχημένες λύσεις (δομές, θεσμοί, κτλ) μιας περιοχής δεν μπορούν εύκολα να μεταφερθούν και να εμφυτευθούν άλλου.

Επιπλέον, υπάρχουν και οι περιπτώσεις αποτυχίας δημιουργίας ή διατήρησης ενός αποτελεσματικού πλαισίου διαχείρισης των κοινών, όπου τελικά η «τραγωδία» είναι αναπόφευκτη. Επί του παρόντος δεν μπορούμε να ισχυριστούμε με βεβαιότητα ότι υπάρχει κάποια συγκεκριμένη δομή διακυβέρνησης, ή κάποιες επιμέρους θεσμικές ρυθμίσεις που να οδηγούν πάντοτε σε επιτυχία ή ακόμα και σε αποτυχία. Ωστόσο, η εξέλιξη της θεωρίας των κοινών και η συνεχής και συστηματική μελέτη του αντικειμένου, αναμένουμε να βελτιώσουν την υπάρχουσα γνώση και τις δυνατότητες επιτυχούς παρέμβασης και σχεδιασμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

ΕΠΙΤΥΧΗΜΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ: ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΥΤΟ-ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

3.1. Εισαγωγή

Στο προηγούμενο κεφάλαιο πραγματοποιήθηκε μια ανάλυση της θεωρίας των κοινόκτητων πόρων. Προσδιορίστηκαν ο ορισμός, οι τύποι και τα χαρακτηριστικά τους, καθώς και τρία αναλυτικά πλαίσια που μελετούν τα προβλήματα της συλλογικής δράσης και καταλήγουν στο αναπόφευκτο της τραγωδίας των κοινών. Έτσι οι μόνες λύσεις για την αποφυγή της υπερεκμετάλλευσης και καταστροφής του πόρου που διαφαίνονται είναι αυτές της κρατικοποίησης και της ιδιωτικοποίησης, της απόδοσης δηλαδή των περιουσιακών δικαιωμάτων του πόρου στο κράτος ή σε ιδιώτη, αντίστοιχα. Ωστόσο, όπως είδαμε μια νέα πρόταση διακυβέρνησης φαίνεται να κερδίζει έδαφος στη βιβλιογραφία, αυτή της κοινοτικοποίησης, ή αλλιώς της αυτοδιαχείρισης των κοινών από τους ίδιους τους χρήστες.

Το παρόν κεφάλαιο αναλύει δύο τέτοιες περιπτώσεις επιτυχημένων δομών αυτοδιαχείρισης. Αυτό μας επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο ομάδες χρηστών διαμορφώνουν θεσμούς προκειμένου να περιορίσουν τις δραστηριότητες παράνομης οικειοποίησης (free-riding) και να επιβάλλουν δράσεις μέριμνας και συντήρησης του πόρου. Αυτές αποτελούν η περίπτωση του Τέρμπελ της Ελβετίας και η περίπτωση των χωριών Χιράνο, Ναγκάικε και Γιαμανόκα της Ιαπωνίας. Σκοπός του κεφαλαίου είναι να κατανοήσουμε πως υπάρχουν θεσμοί αυτοδιαχείρισης κοινόκτητων πόρων που είναι αποτελεσματικοί και έχουν επιβιώσει για μακρά χρονικά διαστήματα.

3.2. Το Τέρμπελ της Ελβετίας

Η πρώτη περίπτωση, που αναλύεται από μια σειρά άρθρων του Netting, αφορά το Τέρμπελ στην Ελβετία, ένα χωριό εξακοσίων περίπου κατοίκων που βρίσκεται στο καντόνι του Άνω Βαλέ. Ο Netting (1972) προσδιορίζει ως πιο σημαντικά χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής: το μεγάλο υψόμετρο, την

απότομη κλίση του εδάφους, το μεγάλο εύρος του μικροκλίματος της περιοχής, τη μικρή ποσότητα βροχοπτώσεων, και την έκθεση στην ηλιοφάνεια.

Για αιώνες οι χωρικοί του Τέρμπελ φύτευαν στα ιδιόκτητα αγροτεμάχιά τους στάρι για ψωμί, λαχανικά, οπωροφόρα δέντρα και σανό για ζωοτροφή το χειμώνα. Είχαν ζώα τα οποία οργανωνόταν συλλογικά σε μεγάλα κοπάδια που έβοσκαν στα κοινής ιδιοκτησίας αλπικά λιβάδια κατά τη διάρκεια των θερινών μηνών, παράγοντας τυρί το οποία αποτελούσε ένα σημαντικό μέρος της τοπικής οικονομίας.

Νομικά έγγραφα που χρονολογούνται από το 1224 μας παρέχουν πληροφορίες σχετικά με τους τύπους μίσθωσης γης και τους μετασχηματισμούς που έλαβαν χώρα στο χωριό και στους κανόνες που χρησιμοποιούσαν οι χωρικοί για να ρυθμίσουν τους 5 τύπους κοινής ιδιοκτησίας: τα αλπικά βοσκοτόπια, τα δάση, τους χερσότοπους, τα αρδευτικά συστήματα και τα μονοπάτια και τους δρόμους που συνέδεαν τις ιδιωτικές και κοινές ιδιοκτησίες.

Τα όρια των κοινών γαιών είχαν καθοριστεί πολύ καιρό πριν, όπως δηλώνει ένα έγγραφο απογραφής του 1507. Η οικειοποίηση αυτής της πλήρους προσδιορισμένης κοινής ιδιοκτησίας περιοριζόταν στους κατοίκους, οι οποίοι είχαν συγκεκριμένα δικαιώματα.

Την 1^η Φεβρουαρίου 1483 οι κάτοικοι του Τέρμπελ υπέγραψαν μια σειρά νομοθετημάτων στην προσπάθεια να ρυθμίσουν και να προστατέψουν τους κοινούς τους πόρους. Αυτά κινήθηκαν σε δυο κατευθύνσεις. Πρώτα, απαγόρευαν σε όποιο ξένο αγόραζε ή καταλάμβανε με άλλον τρόπο γη στο Τέρμπελ να αποκτήσει οποιοδήποτε δικαίωμα στα κοινά βουνά, κτήματα, βοσκοτόπια, ή άλλους κοινούς πόρους, όπως η ξυλεία της περιοχής. Η ιδιοκτησία ενός κομματιού γης, δηλαδή, δε συνεπαγόταν αυτόματα κάποιο περιουσιακό δικαίωμα στα κοινά. Οι κάτοικοι που κατείχαν ως εκείνη τη στιγμή τα δικαιώματα διατηρούσαν το προνόμιο να αποφασίζουν αν θα επιτρεπόταν σε έναν ξένο να γίνει μέλος της κοινότητας και έτσι να αποκτήσει τέτοια δικαιώματα. Έτσι, η ιδιότητα του «γηγενούς» (δηλαδή του μέλους της κοινότητας) ρύθμιζε την πρόσβαση και οικειοποίηση στους κοινούς πόρους της περιοχής, αποκλείοντας τόσο όποια «νεοεισερχόμενα» άτομα (π.χ. μέλη γειτονικών κοινοτήτων που θα μπορούσαν να αγοράσουν γη στην περιοχή), όσο και την κρατική ή περιφερειακή εξουσία που πιθανά να επιχειρούσε να πάρει τον έλεγχο αυτό.

Η δεύτερη ομάδα νομοθετημάτων αφορούσε την ίδρυση ενός συνεταιρισμού με αρμοδιότητα να διαχειριστεί τα κοινά (βουνό, δάση, χερσότοποι) και να εξασφαλίσει τη μακροβιότητά τους. Σε αυτό το συνεταιρισμό μετείχαν όλοι οι γηγενείς που είχαν

βόδια. Ο συνεταιρισμός, σε ετήσιες συνεδριάσεις, αποφάσιζε τις κατευθύνσεις πολιτικής, τις επιμέρους ρυθμίσεις και κανόνες και όριζε αξιωματούχους που να επιβλέπουν και να επιβάλουν την εκτέλεσή τους. Ειδικότερα, οι αξιωματούχοι κανόνιζαν την κατανομή των ζώων στα θερινά βοσκοτόπια, ρύθμιζαν ζητήματα οικειοποίησης της κοινόκτητης ξυλείας⁶, επέβαλαν πρόστιμα για παραβίαση των κανόνων, και αναλάμβαναν τη συντήρηση των δρόμων και των μονοπατιών προς τα ορεινά βοσκοτόπια, των μαντριών και των καλυβιών των βοσκών. Οι ιδιοκτήτες των ζώων πλήρωναν για τις υπηρεσίες αυτές του συνεταιρισμού είτε με συνεισφορά σε εργασία ή καταβάλλοντας ειδικά παράβολα χρήσης των λιβαδιών, ανάλογα με τον αριθμό των ζώων που έκτρεφε κάθε ιδιοκτήτης.

Όσον αφορά τα θερινά βοσκοτόπια, οι κανονισμοί που συντάχθηκαν το 1517 όριζαν ότι κανείς πολίτης δεν θα έστελνε στο βουνό περισσότερα ζώα απ' όσα μπορούσε να θρέψει κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Τα σημαντικά πρόστιμα που είχαν ορισθεί σε περίπτωση παραβίασης εξασφάλιζαν ότι κανένας χωρικός δεν θα προσπαθούσε να υπερεκμεταλλευθεί τον πόρο και να απειλήσει την βιωσιμότητά του. Η επιτήρηση αυτού του κανόνα είχε ανατεθεί σε έναν αξιωματούχο, ο οποίος είχε την εξουσία να ελέγχει τον αριθμό των ζώων ανά οικογένεια (και να συγκρίνει την ακρίβεια των στοιχείων με βάση την ετήσια παραγωγή τυριού της), να επιβάλλει πρόστιμα σε όσους υπερέβαιναν το μερίδιο που τους αναλογούσε και να κρατάει το μισό των προστίμων για τον εαυτό του⁷.

Αλλά εκτός από τα κοινά, και τα ιδιωτικά δικαιώματα στη γη ήταν αρκετά αναπτυγμένα στο Τέρμπελ, όπως και σε άλλα ελβετικά χωριά. Στην πλειονότητά τους οι κήποι, τα κτήματα, οι σιτοβολώνες, οι αμπελώνες, οι στάβλοι, οι σιταποθήκες και διάφορα άλλα κτίρια ανήκαν σε ιδιώτες, είτε εξ' ολοκλήρου, είτε εξ' αδιαιρέτου με συγγενείς τους (π.χ. αδέρφια). Στη δεύτερη περίπτωση, περίπλοκες συμβάσεις, όπως αυτές που ισχύουν για τους κοινόχρηστους χώρους στις πολυκατοικίες, διαμορφωνόταν για να ρυθμίσουν τα περιουσιακά δικαιώματα. Το σύστημα κληροδότησης στο Τέρμπελ εξασφάλιζε ότι όλοι οι νόμιμοι απόγονοι μοιράζονται εξίσου τις ιδιωτικές περιουσίες των γονιών τους, και κατά συνέπεια την πρόσβαση στα κοινά κτήματα, αλλά μόνο μετά την ενηλικίωση των τέκνων. Πριν από μία περίοδο πληθυσμιακής αύξησης, και

---

⁶ Για παράδειγμα, προσδιόριζαν τα δέντρα που θα κοπούν για κατασκευές ή για καυσόξυλα, και ενέκριναν την υλοτόμηση των καθορισμένων περιοχών όπως είχε προκύψει από διαδικασία κλήρωσης.

⁷ Το θεσμό αυτό χρησιμοποιούν πολλά άλλα ελβετικά χωριά ως ένα μέσο για την κατανομή των περιουσιακών δικαιωμάτων οικειοποίησης στα κοινά βοσκοτόπια (ο οποίος πολλές φορές αναφέρεται ως «δικαιώματα σε αγελάδες»). Ο λόγος είναι ότι είναι σχετικά εύκολος να επιτηρηθεί και να επιβληθεί.

συνεπώς σοβαρής πληθυσμιακής πίεσης στην περιορισμένη γη, κατά το 19^ο αιώνα, το επίπεδο κατακερματισμού της περιουσίας (και των πόρων) ελεγχόταν με διάφορα μέσα συγκράτησης του πληθυσμού, όπως γάμους σε μεγάλη ηλικία, υψηλά ποσοστά εργένηδων, μεγάλα χρονικά διαστήματα ανάμεσα στις γέννες και μετανάστευση.

Ολοκληρώνοντας την ανάλυσή του και αποτιμώντας συνολικά την περίπτωση του Τέρμπελ ο Netting (1976) τονίζει τη σπουδαιότητα του θεσμού της κοινής ιδιοκτησίας και για έναν ακόμη λόγο: για την ικανότητά του να προάγει την αποτελεσματικότητα στη χρήση, αντιστοιχίζοντας συγκεκριμένους θεσμούς ιδιοκτησίας (ατομική ή κοινή) σε συγκεκριμένες χρήσεις και τύπους γης. Υποστηρίζει ότι ο θεσμός κοινής ιδιοκτησίας ταιριάζει καλύτερα σε περιπτώσεις γης όπου χαρακτηρίζεται από: χαμηλή αξία ή μέγεθος παραγωγής ανά μονάδα χρησιμοποιούμενης γης, χαμηλή συχνότητα συγκομιδής (ή χαμηλή αξιοπιστία παραγωγής), μικρή πιθανότητα βελτίωσης ή εντατικοποίησης της χρήσης και μεγάλη ανάγκη για επενδύσεις κεφαλαίου. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η κοινή ιδιοκτησία προάγει τη βελτιστοποίηση της παραγωγής για συγκεκριμένες χρήσεις, ενώ επιτρέπει στην κοινότητα να λάβει τα απαραίτητα μέτρα συντήρησης για την προστασία του πόρου από την καταστροφή. Αν και οι αποδόσεις είναι σχετικά χαμηλές, η γη στο Τέρμπελ έχει διατηρήσει την παραγωγικότητά της για πολλούς αιώνες. Αυστηροί έλεγχοι εμπόδισαν την υπερβολική βόσκηση και υποβάθμιση. Ο κοινόκτητος πόρος όχι μόνο προστατεύθηκε αλλά και ενισχύθηκε από επενδύσεις σε ξεχορτάριασμα και εμπλουτισμό των θερινών βοσκοτόπων, καθώς, και από την κατασκευή και συντήρηση των δρόμων.

Ο Netting (1976) ξεκαθαρίζει ότι το Τέρμπελ δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως κάτι το ξεχωριστό σε σχέση με τα υπόλοιπα ελβετικά αλπικά χωριά. Αν και μια πρόσφατη επισκόπηση της εκτενούς γερμανικής βιβλιογραφίας για τα καθεστάτα κοινής ιδιοκτησίας στα ελβετικά ορεινά βοσκοτόπια αποκαλύπτει σημαντική ποικιλία νομικών μορφών για τη διαχείριση των ορεινών βοσκοτόπων, τα βασικά πορίσματα του Netting συμφωνούν με την εμπειρία από πολλές περιοχές στην Ελβετία. Σε όλη την αλπική περιοχή οι αγρότες χρησιμοποιούν την ιδιωτική ιδιοκτησία για αγροτικούς σκοπούς και κάποια μορφή κοινής ιδιοκτησίας για τα θερινά λιβάδια, τα δάση και τους πετρώδεις χερσότοπους κοντά στις ιδιωτικές ιδιοκτησίες τους. Τα 4/5 των ορεινών εκτάσεων ανήκουν σε κάποια μορφή κοινής ιδιοκτησίας: σε χωριά, σε συνεταιρισμούς ή σε συνεργατικές εταιρίες. Οι ορεινές εκτάσεις που απομένουν ανήκουν είτε στα καντόνια είτε σε ιδιώτες ιδιοκτήτες είτε σε ομάδες ιδιωτών. Μερικά χωριά έχουν στην κατοχή τους περισσότερα του ενός ορεινά λιβάδια και περίπου ανά δεκαετία κατανέμουν εκ

νέου τα δικαιώματα βοσκής στο συγκεκριμένο λιβάδι.

Εκτός από το να καθορίζουν ποιος έχει πρόσβαση στον κοινόκτητο πόρο, όλες οι τοπικές ρυθμίσεις καθορίζουν επίσης κανόνες δικαιοδοσίας για τον περιορισμό των επιπέδων οικειοποίησης. Στα περισσότερα χωριά χρησιμοποιούνται κανόνες κάποιας μορφής αναλογικής κατανομής. Η αναλογία βασίζεται: στον αριθμό των ζώων που μπορούν να τραφούν κατά τη διάρκεια του χειμώνα, στο μέγεθος των λιβαδιών που ανήκουν σε κάθε αγρότη, στην ποσότητα του σανού που παράγει ο κάθε αγρότης, στην αξία της ιδιόκτητης γης, ή στον αριθμό των μετοχών που έχει κάποιος σε μια συνεργατική εταιρία.

Μερικά χωριά επιτρέπουν σε όλους τους πολίτες να στέλνουν ίσο αριθμό ζώων στα θερινά ορεινά βοσκοτόπια. Σπάνια αναφέρεται υπερβολική χρήση των ορεινών βοσκοτόπων. Όπου σημειώθηκε υπερβολική χρήση, αυτό έγινε επειδή τα συνδυασμένα αποτελέσματα των αρχικών κανόνων εισόδου και των κανόνων δικαιοδοσίας δεν περιόρισαν επαρκώς τη βόσκηση, ή επειδή ένας ορεινός βοσκότοπος ανήκε σε διάφορα χωριά, τα οποία τον χρησιμοποιούσαν χωρίς να υπάρχει ένα σύνολο συλλογικών κανόνων που να τα καλύπτει όλα.

Όλοι οι ελβετικοί θεσμοί που χρησιμοποιούνται για τη διαχείριση των κοινών ορεινών βοσκοτόπων παρουσιάζουν μια προφανή ομοιότητα: οι ίδιοι οι οικειοποιητές παίρνουν όλες τις σημαντικές αποφάσεις για τη χρήση του κοινόκτητου πόρου. Οι χρηστές/ιδιοκτήτες είναι η βασική μονάδα λήψης των αποφάσεων. Αποφασίζουν από κοινού για όλα τα σημαντικά θέματα και φαίνεται ότι έχουν έναν αξιοσημείωτο βαθμό ευελιξίας. Μπορούν να θεσπίσουν καταστατικά και να τα αναθεωρούν, μπορούν να θέτουν όρια στη χρήση των βοσκοτόπων και να τα αλλάζουν, μπορούν να προσαρμόζουν την οργανωτική τους δομή. Μπορεί επίσης να ειπωθεί ότι οι «οργανισμοί» των χρηστών είναι ενσωματωμένοι σε ένα σύνολο μεγαλύτερων οργανισμών (χωριά, καντόνια, ομοσπονδία), μέσα στο οποίο θεωρούνται νόμιμοι.

Έτσι οι κάτοικοι των ελβετικών χωριών που κατέχουν κοινή γη αφιερώνουν μέρος του χρόνου τους στο να διοικούν τα κοινά και κατ' ουσία τους εαυτούς τους. Παρ' όλα αυτά, πολλοί από τους κανόνες που χρησιμοποιούν διατηρούν σχετικά χαμηλά τα κόστη επιτήρησης και επιβολής των ρυθμίσεων (τα λεγόμενα συναλλακτικά κόστη) και μειώνουν το ενδεχόμενο συγκρούσεων. Οι διαδικασίες που χρησιμοποιούνται για την κοπή δέντρων για ξυλεία (μια πολύτιμη μονάδα πόρου που μπορεί να αντληθεί από τα κοινόχρηστα δάση) είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Αρχικά ο δασοφύλακας του χωριού σημαδεύει τα δέντρα που είναι έτοιμα να κοπούν.

Στη συνέχεια τα νοικοκυριά που δικαιούνται να πάρουν ξυλεία συγκροτούν ομάδες εργασίας και μοιράζουν δίκαια τη δουλειά της κοπής των δέντρων, της μεταφοράς των κορμών και της τοποθέτησής τους σε κατά προσέγγιση ίσους σωρούς. Έπειτα με κλήρωση αποδίδονται οι συγκεκριμένοι σωροί στα νοικοκυριά που τους δικαιούνται. Κοπή δέντρων δεν επιτρέπεται άλλη φορά του χρόνου. Αυτή η διαδικασία συνδυάζει με ωραίο τρόπο την προσεκτική αποτίμηση της κατάστασης του δάσους με μεθόδους κατανομής της εργασίας και των προϊόντων που είναι εύκολο να επιτηρηθούν και θεωρούνται δίκαιες από όλους τους μετέχοντες. Ο συνδυασμός των ημερών εργασίας ή και των «απολογιστικών» ημερών (κατά τις οποίες κατανέμεται το τυρί του καλοκαιριού και γίνονται υπολογισμοί για να καλυφθεί το κόστος θερινής εργασίας) με εορταστικές εκδηλώσεις είναι μια ακόμη μέθοδος για τη μείωση μέρους τους κόστους της κοινοτικής διαχείρισης.

Τελευταία, η αξία της εργασίας αυξήθηκε σημαντικά, αντιπροσωπεύοντας έτσι μια εξωγενή αλλαγή για πολλά ελβετικά χωριά. Τα χωριά που βασίζονται σε κανόνες που απαιτούν την ομοφωνία για την αλλαγή των θεσμών κοινής ιδιοκτησίας δεν προσαρμόζονται τόσο γρήγορα όσο τα χωριά που βασίζονται σε λιγότερο άκαμπτους κανόνες για την αλλαγή των διαδικασιών τους.

3.3. Τα χωριά Χιράνο, Ναγκάικε και Γιαμανόκα της Ιαπωνίας

Σε μια σημαντική μελέτη η McKean (1986) αναφέρει ότι για αιώνες τα Ιαπωνικά χωριά, δημιουργώντας τοπικούς θεσμούς, κατάφεραν να προστατεύσουν και να διαχειριστούν με επιτυχία από κοινού περίπου δώδεκα εκατομμύρια εκτάρια δασών και μη καλλιεργήσιμων ορεινών λιβαδιών κατά την περίοδο Τοκουγκάβα (1600-1867) και ότι περίπου τρία εκατομμύρια εκτάρια διοικούνται με τον ίδιο τρόπο σήμερα. Η McKean, συλλέγοντας στοιχεία από τρία Ιαπωνικά χωριά, το Χιράνο, το Ναγκάικε και το Γιαμανόκα, μας παρέχει μια γενική εσοπτεία της ανάπτυξης των νόμων ιδιοκτησίας στην Ιαπωνία και μια συγκεκριμένη θεώρηση των κανόνων, των διακανονισμών επιτήρησης και των κυρώσεων που χρησιμοποιούνται για τη ρύθμιση των κοινών γαιών.

Σε παλαιότερες εποχές κάθε χωριό διοικούνταν από μια συνέλευση, την οποία συνήθως αποτελούσαν οι αρχηγοί όλων των νοικοκυριών στους οποίους είχε ανατεθεί η λήψη αποφάσεων για το χωριό. Η βάση για τα πολιτικά δικαιώματα διέφερε από χωριό

σε χωριό. Τα δικαιώματα βασίζονταν κατά περίπτωση σε δικαιώματα καλλιέργειας γης, σε υποχρεώσεις πληρωμής φόρων ή σε δικαιώματα ιδιοκτησίας γης. Σε μερικά χωριά σχεδόν όλα τα νοικοκυριά είχαν πολιτικά δικαιώματα και δικαιώματα στη χρήση κοινών γαιών. Σε κάποια άλλα αυτά τα δικαιώματα ήταν πιο περιορισμένα.

Η ιδιοκτησία των ακαλλιέργητων γαιών κοντά σε ένα χωριό αποδόθηκε από την αυτοκρατορική αυλή στα χωριά μέσω διαφόρων ενδιάμεσων σταδίων που περιελάμβαναν οικονομικούς διαχειριστές και τοπικούς πολεμιστές. Εθνικές κτηματολογικές απογραφές έγιναν στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, σε μια εποχή αγροτικής μεταρρύθμισης που απέδωσε τα περισσότερα από τα δικαιώματα που σήμερα θεωρούμε περιουσιακά σε αρόσιμη γη στους χωρικούς που ζούσαν στη γη αυτή και την καλλιεργούσαν. Οι ιδιοκτήτες μεγάλων κτημάτων σε πιο πρώιμα συστήματα ανέθεταν σε εξουσιοδοτημένους αντιπροσώπους (agents) στα διάφορα χωριά να ρυθμίζουν την πρόσβαση στην ακαλλιέργητη γη. Καθώς τα χωριά απέκτησαν δικαιώματα σε αυτή τη γη, απέκτησαν και μια ξεκάθαρη εικόνα για το ποια γη ήταν ιδιωτική και ποια κοινή. Θεώρησαν λοιπόν ότι η κοινή γη χρειαζόταν διαχείριση προκειμένου να εξυπηρετήσει τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα των χωρικών που εξαρτούνταν από αυτήν.

Στα παραδοσιακά ιαπωνικά χωριά το νοικοκυριό είναι η μικρότερη μονάδα αναφοράς, αλλά το *kumi*, που αποτελείται από διάφορα νοικοκυριά, χρησιμοποιούνταν συχνά ως μονάδα υπολογισμού και κατανομής της κοινής γης. Κάθε χωριό είχε έναν προσεκτικά καταγεγραμμένο και καθορισμένο αριθμό νοικοκυριών. Ένα νοικοκυριό δεν μπορούσε να διαιρεθεί σε πολλαπλά νοικοκυριά χωρίς την άδεια του χωριού. Τα δικαιώματα πρόσβασης στα κοινά κτήματα αναγνωρίζονταν μόνο στις μονάδες των νοικοκυριών, όχι στα άτομα. Συνεπώς τα νοικοκυριά με πολλά μέλη δεν είχαν κάποιο πλεονέκτημα (ενώ είχαν σημαντικά μειονεκτήματα) στην πρόσβαση στην κοινή γη. Η αύξηση του πληθυσμού ήταν εξαιρετικά μικρή και οι δομές ιδιοκτησίας στα χωριά ήταν σταθερές.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαδικασίες συντήρησης της κοινής γης, όπου κάθε νοικοκυριό ήταν υποχρεωμένο να προσφέρει συλλογική εργασία για την συντήρηση και τη βελτίωσή της, με δραστηριότητες όπως το ετήσιο κάψιμο ή η καθορισμένη κοπή ξυλείας ή καλαμιών. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι υπήρχαν γραπτοί κανόνες που ρύθμιζαν τις υποχρεώσεις αυτές: τόσο στο ετήσιο κάψιμο (το οποίο περιελάμβανε τη δημιουργία ζωνών πυρασφάλειας, την προσεκτική επιτήρηση της φωτιάς και το σβήσιμό της σε περίπτωση που οι φλόγες περνούσαν πέρα από τις ζώνες πυρασφάλειας), όσο και στην παρουσία στη συγκομιδή τις ημέρες που ήταν

ανοιχτό το δάσος ή στην καθορισμένη κοπή ξυλείας ή καλαμιών. Οι χωρικοί διατηρούσαν καταλόγους για το ποιος συνεισέφερε τι, ώστε να είναι σίγουρο ότι κανένα νοικοκυριό δεν απέφυγε τις υποχρεώσεις του χωρίς να γίνει αντιληπτό. Αν δεν υπήρχε κάποια ικανή αιτία απουσίας επιβάλλονταν ποινές.

Για την πρόσβαση στην κοινή γη υπήρχαν συγκεκριμένοι κανόνες δικαιοδοσίας, οι οποίοι καθόριζαν με διάφορους τρόπους την ποσότητα κάθε προϊόντος που μπορούσε να αντλήσει κάθε νοικοκυριό και κάτω από ποιες συνθήκες. Στα ιαπωνικά χωριά οι κοινές γαίες χωρίζονταν σε δύο ζώνες, την ανοιχτή (όπου η πρόσβαση επιτρεπόταν) και την κλειστή ζώνη (όπου η πρόσβαση απαγορευόταν). Για παράδειγμα, προκειμένου να προστατευθεί ένα φυτό (το *kaya*) από το να κοπεί σε πρώιμο στάδιο για την κάλυψη των ζωικών αναγκών, οι χωρικοί όριζαν συνήθως μια περιοχή με *kaya* όπου απαγορευόταν η πρόσβαση κατά τη διάρκεια της περιόδου ωρίμανσης. Ακόμη για να εξασφαλιστεί ότι η καθημερινή κοπή χορταριών για τα ζώα δεν θα καταστρέψουν τη διαθέσιμη ποσότητα για το χειμώνα, οι χωρικοί όριζαν μια περιοχή για καθημερινό κόψιμο χόρτου και μια άλλη κλειστή, η οποία θα χρησίμευε για την κάλυψη των ζωικών αναγκών το χειμώνα.

Για την κλειστή ζώνη ο αρχηγός του χωριού ήταν συνήθως υπεύθυνος για τον καθορισμό της ημέρας την οποία μπορούσε να ξεκινήσει η συγκομιδή. Αν ένα φυσικό προϊόν ήταν περιορισμένο ο χρόνος συγκομιδής μπορούσε να ορισθεί μόνο σε δύο ή τρεις ημέρες και τα νοικοκυριά μπορούσαν να στείλουν ένα μόνο ικανό ενήλικα να συλλέξει την ποσότητα που θα μπορούσε να κοπεί σε αυτό το διάστημα. Οι ακριβείς κανόνες για τη συγκομιδή ήταν προσαρμοσμένοι στις ανάγκες του συγκεκριμένου περιβάλλοντος, στους συγκεκριμένους οικονομικούς ρόλους που τα διάφορα δασικά προϊόντα έπαιζαν στην τοπική οικονομία και στην ανάγκη να ελαχιστοποιηθούν τα κόστη επιτήρησης της εργασίας, της άντλησης μονάδων πόρων και της συμμόρφωσης με τους κανόνες.

Όταν οριζόταν ο χρόνος της συγκομιδής της χειμερινής ζωοτροφής σε κάθε *kumi* αποδιδόταν μια ζώνη ανάλογα με ένα ετήσιο σχέδιο, σύμφωνα με το οποίο η κατανομή *kumi* εναλλασσόταν κάθε χρόνο. Την καθορισμένη μέρα κάθε αντιπρόσωπος του νοικοκυριού παρουσιαζόταν στη ζώνη που αναλογεί στο *kumi* του, στο κοινό κτήμα χειμερινής ζωοτροφής, και περίμενε το σήμα της καμπάνας του ναού για να ξεκινήσει να κόβει χορτάρι. Τα άτομα από κάθε *kumi* έμπαιναν σε μια γραμμή από το ένα άκρο της ζώνης τους και πήγαιναν προς το άλλο, θερίζοντας καθώς προχωρούσαν σε βηματισμό. Το χορτάρι αφηνόταν να στεγνώσει και έπειτα δύο αντιπρόσωποι από

κάθε νοικοκυριό έμπαιναν στο κοινό κτήμα ζωοτροφής για να δέσουν το χορτάρι σε ίσα δεμάτια. Το μερίδιο κάθε kumi συγκεντρωνόταν και μετά μοιράζονταν σε σωρούς ανά νοικοκυριό. Κάθε νοικοκυριό στη συνέχεια έπαιρνε το σωρό του με κλήρωση.

Οι γραπτοί κώδικες κάθε χωριού καθόριζαν μια σειρά από κλιμακούμενα πρόστιμα για διάφορες παραβάσεις των κανόνων προστασίας της κοινής γης, που εξαρτούνταν από την προηγούμενη συμπεριφορά του παραβάτη. Δεδομένου ότι μια περιοχή συνήθως ήταν κλειστή για χρήση, εκτός από συγκεκριμένες περιόδους, όποιος συλλαμβανόταν στα κοινά εδάφη σε άλλες περιόδους προφανώς δεν ακολουθούσε τους κανόνες. Τα περισσότερα χωριά απασχολούσαν «ανιχνευτές», οι οποίοι καθημερινά περιπολούσαν την κοινή γη έφιπποι, σε ομάδες των δύο, ψάχνοντας παράνομους χρήστες. Σε μερικά χωριά αυτή η θέση θεωρούνταν μία από τις πιο περίβλεπτες και υπεύθυνες που μπορούσαν να ανατεθούν σε ένα νέο άντρα. Σε άλλα χωριά όλοι οι άντρες-δικαιούχοι αναλάμβαναν αυτές τις θέσεις περιστροφικά σε τακτική βάση. Ένα χωριό που δε χρησιμοποιούσε επίσημους ανιχνευτές βασιζόταν σε μια μορφή «αστυνομίας των πολιτών» και ο καθένας είχε το δικαίωμα να καταγγέλλει παραβάσεις.

Μια περιστασιακή παράβαση θα αντιμετωπιζόταν από τον ανιχνευτή χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα. Θεωρούνταν αποδεκτό ένας ανιχνευτής να ζητήσει χρήματα ή σάκε από τους παραβάτες ως αντάλλαγμα για να μην τους καταγγείλει. Εκτός από τα πρόστιμα που πλήρωναν στους ανιχνευτές, από τους παραβάτες αφαιρούνταν η λαθραία εσοδεία, ο εξοπλισμός τους και τα άλογά τους. Το χωριό παρακρατούσε την παράνομη εσοδεία. Ο παραβάτης έπρεπε να πληρώσει ένα πρόστιμο στο χωριό για να του επιστραφούν ο εξοπλισμός και τα άλογα. Τα πρόστιμα κυμαίνονταν από πολύ χαμηλά έως εξαιρετικά υψηλά επίπεδα, για να ανταποκριθούν στη σοβαρότητα της παράβασης και στην πρόθεση του ενόχου να επανορθώσει με ικανοποιητικό τρόπο και άμεσα. Οι σοβαρότερες κυρώσεις που μπορούσαν να επιβληθούν, και μερικές φορές επιβάλλονταν, ήταν ο πλήρης εξοστρακισμός ή ο διαπαντός εκτοπισμός από το χωριό.

Αν και το επίπεδο της συμμόρφωσης στους κανόνες ήταν πολύ υψηλό, σίγουρα σημειωνόταν και παραβάσεις. Η McKean αναφέρει διάφορα είδη παραβάσεων. Ένας από τους λόγους ήταν η ανυπομονησία για τη μέρα που θα άνοιγαν οι κοινές γαίες. Την περίοδο αμέσως πριν το επίσημο άνοιγμα των κοινών γαιών για τη συγκομιδή ενός συγκεκριμένου φυτού, οι ανιχνευτές ανέμεναν – και ανακάλυπταν – μεγαλύτερα επίπεδα παραβάσεων. Ένας δεύτερος λόγος για την παραβίαση των κανόνων μερικές φορές ήταν η διαφωνία με τις αποφάσεις του αρχηγού του χωριού. Η McKean

χαρακτηριστικά περιγράφει αυτό το είδος παράβασης με τον ακόλουθο τρόπο: ένας ανιχνευτής στο Χιράνο, περιπολώντας μια μέρα σε ένα κλειστό κοινό κτήμα, συνάντησε όχι έναν ή δύο, αλλά τριάντα εισβολείς, ανάμεσά τους και κάποιους από τους αρχηγούς των επιφανέστερων νοικοκυριών. Δεν ήταν ακόμη η μέρα που «άνοιγαν» οι κοινές γαίες, αλλά αυτοί είχαν εισβάλει μαζικά για να κόψουν ένα συγκεκριμένο είδος πασσάλου που χρησίμευε για να δένουν πάνω τους τα λαχανικά που καλλιεργούσαν στα ιδιόκτητα χωράφια τους. Αν δεν έκοβαν τους πασσάλους σύντομα, υπήρχε πιθανότητα να χαθεί όλη η σοδειά τους και πίστευαν ότι ο αρχηγός του χωριού είχε κάνει λάθος ορίζοντας την ημέρα ανοίγματος αργότερα από τότε που χρειάζονταν αυτοί οι πάσσαλοι. Σε αυτή την περίπτωση επιβλήθηκαν πρόστιμα, αλλά αυτά ήταν δωρεές στο σχολείο του χωριού και όχι η συνήθης πληρωμή σε σάκε.

Στο συμπέρασμά της η McKean τονίζει ότι η μακροπρόθεσμη επιτυχία αυτών των τοπικά σχεδιασμένων συστημάτων διακυβέρνησης βρίσκεται στην αυτοδιαχείριση, όπου κανόνες και θεσμοί ρύθμισης των κοινών γαιών δεν επιβάλλονται έξωθεν και με εξαναγκαστικό τρόπο.

3.4. Συμπεράσματα

Οι περιπτώσεις αυτού του κεφαλαίου είναι ιδιαίτερα χρήσιμες για να κατανοήσουμε καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο ομάδες αυτό-οργανωμένων ατόμων θεσπίζουν κανόνες προκειμένου να περιορίσουν τις δραστηριότητες οικειοποίησης και να διασφαλίσουν τη συντήρηση και τη μακροβιότητα του πόρου. Τα υψηλά επίπεδα συμμόρφωσης στους κανόνες στις δύο παραπάνω περιπτώσεις είναι άξια αναφοράς. Σε κάθε περίπτωση βλέπουμε να αναπτύσσονται διαφορετικοί θεσμοί. Και στις δύο περιπτώσεις όμως κάθε χρήστης παίζει ένα μείζονα ρόλο στην επίβλεψη των δραστηριοτήτων των υπολοίπων. Αυτοί οι θεσμοί κοινόκτητων πόρων μπορούν να χαρακτηρισθούν ως επιτυχημένοι, καθότι τα άτομα που ενεπλάκησαν είχαν μεγάλη αυτονομία και ευελιξία στη διαμόρφωση και επιβολή των ρυθμίσεων. Επιπλέον, οι χρήστες είχαν τα κίνητρα και τα μέσα να βελτιώσουν αυτούς τους θεσμούς με την πάροδο του χρόνου. Τα ελβετικά και ιαπωνικά ορεινά κοινά κτήματα έχουν διατηρηθεί, αν όχι βελτιωθεί, κατά τη διάρκεια αιώνων εντατικής χρήσης. Παρ' όλα αυτά υπάρχουν σαφώς και περιπτώσεις στις οποίες οι χρήστες δεν κατάφεραν να δημιουργήσουν ή να διατηρήσουν κατάλληλους θεσμούς για την επίλυση των προβλημάτων που σχετίζονται

με τους κοινόκτητους πόρους.

Στις περιπτώσεις που αναλύθηκαν έχουν διατυπωθεί πρότυπα που προσδιορίζουν την ανθρώπινη οικονομική συμπεριφορά. Εδώ το ατομικό μπλέκεται με το κοινωνικό στοιχείο και το άτομο αποτελεί μέρος μιας συλλογικής οντότητας, ενός κοινωνικού συνόλου. Το συνετό, μακροπρόθεσμο προσωπικό συμφέρον ενισχύει την αποδοχή των προτύπων κοινωνικά αποδεκτής συμπεριφοράς, η οποία είναι όχι ατομικιστικά ορθολογική αλλά διαμορφώνεται από κοινωνικά στοιχεία και την κουλτούρα του πληθυσμού (culture). Σε καμία από τις δύο περιπτώσεις δεν υπάρχει ετερογένεια καθώς δεν περιλαμβάνονται συμμετέχοντες που να διαφοροποιούνται σημαντικά όσον αφορά την εθνικότητα, τη φυλή, τις γνώσεις, τις ικανότητες ή άλλες μεταβλητές που θα μπορούσαν να διαφοροποιήσουν έντονα μια ομάδα ατόμων (Johnson και Libecap, 1982).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.

ΟΙ ΒΟΣΚΟΤΟΠΟΙ ΩΣ ΚΟΙΝΟΚΤΗΤΟΙ ΠΟΡΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

4.1. Εισαγωγή

Το προηγούμενο κεφάλαιο πραγματεύτηκε δύο περιπτώσεις επιτυχημένης διαχείρισης των κοινόκτητων πόρων από ενώσεις χρηστών, των οποίων οι θεσμοί επιβίωσαν για μακρά χρονικά διαστήματα. Αυτές αποτέλεσαν οι περιπτώσεις του Τέρμπελ της Ελβετίας και των χωριών Χιράνο, Ναγκάικε και Γιαμανόκα της Ιαπωνίας.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με τους βοσκότοπους ως κοινόκτητους πόρους στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, θα γίνει αναφορά στον ορισμό, τα χαρακτηριστικά και τη σημασία των βοσκοτόπων για το οικοσύστημα και στο Νομοθετικό πλαίσιο που ισχύει στη χώρα μας. Ακόμα, γίνεται αναφορά στην υποβάθμιση του συγκεκριμένου πόρου λόγω των διαφόρων κτηνοτροφικών πρακτικών, όπως είναι η υπερβόσκηση, οι πυρκαγιές και η υποβόσκηση, και παραθέτονται παραδείγματα υποβάθμισης από τον Ελληνικό και το Διεθνή χώρο. Οι κτηνοτροφικές αυτές πρακτικές λαμβάνουν χώρα λόγω της απουσίας σαφώς προσδιορισμένων περιουσιακών δικαιωμάτων στους βοσκότοπους. Αν και στο παρελθόν υπήρχαν μηχανισμοί (όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο) που διασφάλιζαν τη βιωσιμότητα του πόρου, στις μέρες μας αυτοί έχουν ατονήσει και κρίνεται απαραίτητο ένα ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο για την αποτελεσματική διαχείρισή τους.

4.2. Ο ορισμός, τα χαρακτηριστικά και η σημασία των βοσκοτόπων

Οι βοσκότοποι είναι φυτοκοινότητες που αποτελούνται από ποώδη ή ξυλώδη, ή από αμφοτέρους τις δύο ειδών βλάστηση και παράγουν βοσκήσιμη ύλη (Παπαναστάσης και Νοϊτσάκης, 1992). Η επικρατούσα αντίληψη για τη χρήση τους είναι ότι αποτελούν αποκλειστικά τόπους βόσκησης των αγροτικών ζώων και παραγωγής κτηνοτροφικών προϊόντων και για το λόγο αυτό επικράτησε να αποκαλούνται και βοσκότοποι ή βοσκές (Παπαχρήστου και Ισπικούδης, 2003).

Η αξιοποίηση και η ανάπτυξή τους είναι στενά συνδεδεμένη με την άσκηση της κτηνοτροφίας, αλλά έχουν, επίσης, σημαντικότερη περιβαλλοντική, αισθητική,

οικολογική και τουριστική σημασία. Χαρακτηρίζονται ως ένας πολύτιμος φυσικός πόρος, πηγή πολλαπλών παραγωγικών αλλά και περιβαλλοντικών αγαθών (Σιδηροπούλου κ.α., 2003, Παπαναστάσης και Νοϊτσάκης, 1992). Ως φυσικά οικοσυστήματα έχουν ύψιστη σημασία για τη διατήρηση της βιοποικιλότητας, τη ρύθμιση της υδατικής ισορροπίας, την παραγωγή οξυγόνου, τη δέσμευση και αποθήκευση του άνθρακα, την ανακύκλωση των θρεπτικών στοιχείων και την αποτροπή της διάβρωσης του εδάφους (Βραχνάκης κ.α., 2003, Παπαχρήστου και Ισπικούδης, 2003).

Οι βοσκότοποι αποτελούν φυσικούς πόρους που χαρακτηρίζονται από τις δύο βασικές ιδιότητες της μη αποκλειστικότητας και της αφαιρεσιμότητας. Με βάση τα περιουσιακά δικαιώματα αποτελούν πόρους ανοιχτής πρόσβασης, με βάση τη φύση των συστατικών μερών τους αποτελούν υλικούς πόρους, με βάση την αντικατάσταση των μονάδων που χρησιμοποιούνται με την πάροδο του χρόνου αποτελούν ανανεώσιμους πόρους και με βάση τη χρήση στην οποία υπόκεινται αποτελούν περίπλοκους πόρους.

Καταλαμβάνουν ένα σημαντικό μέρος της Ισπανίας, της Ιταλίας, της Πορτογαλίας και της Ελλάδας. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι αποτελούν έναν από τους μεγαλύτερους σε έκταση χερσαίους φυσικούς πόρους της γης με πολλαπλές χρήσεις και προσφορές. Ιδιαίτερα στην χώρα μας απαντούν κυρίως στις ορεινές περιοχές και, παρ' όλο που ήταν και είναι ζωτικός χώρος της ανθρώπινης δραστηριότητας εδώ και χιλιετίες, αντιμετωπίζονται ως πόροι ανοιχτής πρόσβασης (Πλατής κ.α., 2003, Παπαναστάσης, 2001). Είναι, λοιπόν, σαφές πως η παραγωγή προϊόντων, αγαθών και υπηρεσιών από τους βοσκότοπους στο διηνεκές εξαρτάται κατά κύριο λόγο από την αποτελεσματική τους διαχείριση (Παπαχρήστου και Ισπικούδης, 2003).

4.3. Η υποβάθμιση των βοσκοτόπων

Είναι γεγονός ότι οι βοσκότοποι αποτελούν μια από τις σημαντικότερες (σε έκταση) χρήσεις γης στη Μεσογειακή λεκάνη (Κανδρέλης και Παπαναστάσης, 2006). Η μακροχρόνια ανθρωπογενής επίδραση στους βοσκότοπους έχει οδηγήσει, ιδιαίτερα στην χώρα μας, στην υποβάθμισή τους και σε ορισμένες χλωριδικές ανακατατάξεις (Κωνσταντινίδης κ.α., 2003).

Τα σοβαρότερα φαινόμενα υποβάθμισης εμφανίζονται κυρίως λόγω της υπερβόσκησης, αλλά ιδιαίτερη επίδραση στην υποβάθμιση των βοσκοτόπων ασκούν και οι πυρκαγιές. Ένα τρίτο πρόβλημα που συμβάλει επίσης στην υποβάθμιση είναι και η υποβόσκηση. Και τα τρία προβλήματα συνδέονται με την κτηνοτροφία, η οποία αποτελεί ένα σύστημα παραγωγής που κατά κύριο λόγο επηρεάζει τα οικοσυστήματα.

4.3.1. Το πρόβλημα της υπερβόσκησης

Το πρόβλημα της υπερβόσκησης, που προκαλείται από αγροτικά ζώα, σημαίνει ότι πάρα πολλά ζώα προσπαθούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους σε τροφή σε μια έκταση με περιορισμένη παραγωγή βοσκήσιμης ύλης (Κανδρέλης και Παπαναστάσης, 2006). Γίνεται δηλαδή χρήση ενός συγκεκριμένου βοσκότοπου όπου η βοσκοφόρτωση ξεπερνά τη βοσκοϊκανότητά⁸ του. Το πρόβλημα επιδεινώνεται με την εισαγωγή ακατάλληλων ειδών ζώων, η οποία μπορεί να είναι καταστρεπτική στη βλάστηση και το έδαφος, ή την ακαταλληλότητα του συστήματος βόσκησης, όταν δηλαδή αυτή γίνεται σε ακατάλληλη περίοδο και για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα μέσα στο έτος (Γιαννακοπούλου και Γιαννακοπούλου, 2006).

Η υπερβόσκηση αποτελεί αρκετά σοβαρό πρόβλημα, διότι μπορεί να προκαλέσει την υποβάθμιση του πόρου και του οικοσυστήματος. Αυτό συμβαίνει λόγω μακροχρόνιων δυσμενών επιδράσεων στην βλάστηση και την εξαφάνιση των επιθυμητών φυτικών ειδών, τα οποία δεν μπορούν να αναπαραχθούν εξαιτίας της μεγάλης βοσκοφόρτωσης (Κανδρέλης και Παπαναστάσης, 2006). Εκτάσεις με ανεξέλεγκτη και αλόγιστη βόσκηση επί πολλά χρόνια οδηγήθηκαν στην υποβάθμιση, με αποτέλεσμα να χαρακτηρίζονται από χαμηλή παραγωγή και χαμηλή ποιότητα της βοσκήσιμης ύλης (Νάσσης και Τσιουβάρας 1989). Η υποβάθμιση των βοσκοτόπων αποτελεί μια μακροχρόνια και σύνθετη διαδικασία, που εξελίσσεται σε διαφορετικά στάδια και περιλαμβάνει τη βλάστηση και το έδαφος. Συγκεκριμένα μπορεί να προκληθεί σε εκτεταμένες εκτάσεις απογύμνωση και διάβρωση του εδάφους καθώς και βραχοποίηση και ερημοποίηση των βοσκοτόπων (Μακέδος, 2001).

---

⁸ Ως βοσκοφόρτωση ορίζεται ο συνολικός αριθμός των ζώων που τρέφονται από έναν βοσκότοπο, ενώ ως βοσκοϊκανότητα ο μέγιστος αριθμός ζώων που δύναται να θρέψει ένας βοσκότοπος χωρίς να προκαλείται καταστροφή ή αλλοίωση στην παραγωγικότητά του. Όταν η βοσκοφόρτωση ξεπερνά την βοσκοϊκανότητα έχουμε υπερβόσκηση (Heady, 1975, Κανδρέλης, 2001).

4.3.2. Οι πυρκαγιές

Αν και στους βοσκότοπους εμφανίζονται σοβαρά φαινόμενα υποβάθμισης, κυρίως λόγω της υπερβόσκησης, στις ξηρότερες περιοχές, το πρόβλημα επιδεινώνεται ακόμη περισσότερο από τις συχνές πυρκαγιές. Οι πυρκαγιές αυτές αποτελούν μια κοινή πρακτική σε αρκετές περιοχές της Μεσογείου και συνδέονται και αυτές με την κτηνοτροφία. Η πλειονότητα των πυρκαγιών προκαλείται από τους ίδιους τους κτηνοτρόφους προκειμένου να ελέγξουν την επέκταση ξυλωδών φυτών μικρής διατροφικής αξίας και να βελτιώσουν τους βοσκότοπους. Βελτίωση γι' αυτούς σημαίνει έλεγχος των ανεπιθύμητων για τα ζώα φυτικών ειδών, ώστε να εγκατασταθεί μια περισσότερο επιθυμητή φυτοκοινότητα μετά την πυρκαγιά. Για να διασφαλίσουν μια πυρκαγιά ικανής έντασης και κατά συνέπεια περισσότερο αποτελεσματική, επιλέγονται θερμές ημέρες με ανέμους προς το τέλος του καλοκαιριού ή στις αρχές του φθινοπώρου. Εν συνεχεία τα ζώα οδηγούνται στις καμένες περιοχές πολύ νωρίς, αμέσως μετά την εκβλάστηση των φυτών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα φυτικά είδη να βόσκονται πριν τους δοθεί επαρκής χρόνος για την εγκατάστασή τους (Κανδρέλης και Παπαναστάσης, 2006).

Με τον τρόπο αυτό, οι πυρκαγιές έχουν παίξει ένα μείζονα ρόλο στην αποδόμηση των φυτοκοινοτήτων και την υποβάθμιση της βλάστησης των βοσκοτόπων και των εδαφών εδώ και πολλούς αιώνες. Πρακτικά, όλα τα φυτικά είδη αναβλασταίνουν έντονα μετά τη φωτιά και αποκαθίστανται μετά από μερικά χρόνια. Αν όμως οι πυρκαγιές είναι συχνές και ακολουθεί άμεσα βόσκηση καταστρέφονται τα υπέργεια τμήματα της βλάστησης με αποτέλεσμα, όπως και με την υπερβόσκηση, να καταστρέφεται το έδαφος με τη διάβρωση και να ακολουθεί ερημοποίηση (Κανδρέλης και Παπαναστάσης, 2006).

4.3.3. Το πρόβλημα της υποβόσκησης

Ένα τρίτο πρόβλημα που συνδέεται και αυτό με την κτηνοτροφία και την υποβάθμιση των βοσκοτόπων αποτελεί το αντίθετο της υπερβόσκησης, η υποβόσκηση. Από πολλές εμπειριστατωμένες εισηγήσεις προέκυψε ότι η βόσκηση είναι ευεργετική για τα οικοσυστήματα και ότι μπορεί να υπάρχει ισορροπία μεταξύ περιβάλλοντος και κτηνοτροφίας, αρκεί η τελευταία να ασκείται με μέτρο. Μέτριας έντασης βόσκηση

είναι ευεργετική για τους βοσκότοπους γιατί βελτιώνεται η παραγωγικότητά τους, απομακρύνεται ο κίνδυνος πυρκαγιάς, διατηρείται η φυτοποικιλότητα και βελτιώνεται ο υδρολογικός κύκλος (Τσιώρας κ.α., 2006).

Η υποβόσκηση είναι εξίσου καταστρεπτική με την υπερβόσκηση, η δε εγκατάλειψη των ορεινών περιοχών, στις οποίες ασκείται κατά κύριο λόγο η κτηνοτροφία, είναι επιζήμια όχι μόνο για το περιβάλλον αλλά και για την πολιτιστική κληρονομιά της χώρας. Η υποβόσκηση εμφανίζεται στα υποαλπικά και ορεινά λιβάδια και οφείλεται, κυρίως, στην εγκατάλειψη της νομαδικής κτηνοτροφίας και στις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν τα τελευταία χρόνια, οι οποίες ανάγκασαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού των ορεινών περιοχών να μεταναστεύσουν στα μεγάλα αστικά κέντρα (Μακέδος, 2001).

Το πρόβλημα, όμως, το οποίο αρχίζει να παίρνει επικίνδυνες διαστάσεις τα τελευταία χρόνια και οφείλεται στην υποβόσκηση, είναι η αύξηση της ευφλεκτότητας των βοσκοτόπων και επομένως των παρακείμενων δασών, λόγω της συσσώρευσης μεγάλης ποσότητας παρεδαφιαίας ύλης (Μακέδος, 2001). Τα αποτελέσματα είναι παρόμοια με αυτά των προηγούμενων περιπτώσεων.

4.3.4. Ερημοποίηση των βοσκοτόπων

Η ερημοποίηση, η οποία όπως αναφέρθηκε συνδέεται με τις δραστηριότητες της κτηνοτροφίας (και κυρίως την υπερβόσκηση), αποτελεί ένα πολύπλοκο φαινόμενο και αποκτά αυξανόμενη σημασία καθώς απειλεί 37,6 εκ. τετραγωνικά χιλιόμετρα σε όλο τον κόσμο (Geist και Lambin, 2004, Perez- Trejo, 1994). Μόνο στην Νότια Ευρώπη εκτιμάται ότι απειλεί μεγαλύτερο από το 60% της συνολικής της έκτασης (Τσιώρας κ.α., 2006). Η ερημοποίηση των γαιών και κατ' επέκταση των οικοσυστημάτων είναι ένα φαινόμενο, το οποίο συνδέεται με την υποβάθμιση του εδάφους και προκαλείται από φυσικούς παράγοντες, αλλά και από την άμεση ή έμμεση επίδραση του ανθρώπου.

Σύμφωνα με τον ορισμό της Σύμβασης για την Καταπολέμηση της Ερημοποίησης των Ηνωμένων Εθνών (UNCCD), ερημοποίηση είναι η «...υποβάθμιση του εδάφους, του τοπίου και του βιοπαραγωγικού συστήματος της γης σε ξηρές, ημι-ξηρές και ύφυγες περιοχές, ως αποτέλεσμα διαφορετικών παραγόντων όπως η αλλαγή του

κλίματος και οι ανθρώπινες δραστηριότητες⁹. Η υποβάθμιση αυτή σημαίνει μείωση ή απώλεια, σε αυτές τις περιοχές, της βιολογικής ή οικονομικής παραγωγικότητας και πολυπλοκότητας των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, των βοσκοτόπων, των δασών και δασικών εκτάσεων».

Ο van der Leeuw (1998) διαφοροποίησε την έννοια της ερημοποίησης (desertification) από την υποβάθμιση (degradation) αναφέροντας, ότι η ερημοποίηση είναι πιο σοβαρή από την υποβάθμιση καθώς η τελευταία μπορεί να αποτελέσει ένα στάδιο καθ' οδόν προς την ερημοποίηση. Επιπλέον θεωρεί την ερημοποίηση ως μη αντιστρέψιμη διαδικασία, σε αντίθεση με την υποβάθμιση που είναι αντιστρεπτή.

Πολλές φορές, η υποβάθμιση και ερημοποίηση των βοσκοτόπων λόγω της υπερβολικής βόσκησης, των πυρκαγιών ή της υποβόσκησης οφείλονται σε προβλήματα καθορισμού και απόδοσης περιουσιακών δικαιωμάτων, τα οποία ρυθμίζουν τη σχέση μεταξύ ιδιοκτησίας και χρήσης (Κανδρέλης και Παπαναστάσης, 2006).

4.4. Παραδείγματα υποβάθμισης από τον Ελληνικό και το Διεθνή χώρο

Φαινόμενα υποβάθμισης των βοσκοτόπων εμφανίζονται έντονα στον Ελληνικό και διεθνή χώρο. Στην Ελλάδα, όπως και σε ολόκληρη τη Μεσόγειο, η υποβάθμιση του εδάφους προκαλείται κυρίως από τις ανθρώπινες δραστηριότητες και μεγάλο ποσοστό των βοσκοτόπων είναι μέτρια έως πολύ ερημοποιημένοι (Τσιώρας κ.α., 2006). Πιο συγκεκριμένα για τις μεσογειακές περιοχές, η υποβάθμιση μπορεί να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα των μεταβολών των χρήσεων γης, προκαλούμενων από ανθρωπογενείς παράγοντες, σε συνδυασμό με ακραία κλιματικά φαινόμενα. Κύριους ανθρωπογενείς παράγοντες, όπως προαναφέρθηκαν, αποτελούν η κτηνοτροφία, και συγκεκριμένα η υπερβόσκηση και οι πυρκαγιές (Γιαννακοπούλου και Γιαννακοπούλου, 2006).

Σημαντικές περιπτώσεις ερημοποίησης βοσκοτόπων λόγω υπερβόσκησης παρουσιάζονται στην Κρήτη, μια παραδοσιακά κτηνοτροφική περιοχή της Ελλάδας (Ευαγγέλου και Παπαναστάσης, 2006). Από την εισαγωγή της κτηνοτροφίας στο νησί, πριν από 8000 χρόνια περίπου, η τεχνική αυτή χρησιμοποιήθηκε από τον άνθρωπο για τη μετατροπή των φυσικών οικοσυστημάτων, ώστε να παράγουν περισσότερη

---

⁹ Ομοίως η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1997) ορίζει την ερημοποίηση ως την «υποβάθμιση των γαιών στις ξηρές, ημίξηρες και ξηρές ύφυγρες περιοχές προκαλούμενη από διάφορους παράγοντες συμπεριλαμβανομένων του κλίματος και των ανθρώπινων δραστηριοτήτων» (στο Γιαννακοπούλου και Γιαννακοπούλου, 2006, σελ. 353)

βοσκήσιμη ύλη και κατά συνέπεια μεγαλύτερη ποσότητα ζωικών προϊόντων για ίδια κατανάλωση και επιβίωση. Μέσω αυτών των διαδικασιών, τα εκτεταμένα δάση του νησιού μετατράπηκαν σε βοσκότοπους, ενώ εγκαταλελειμμένοι αγροί λόγω της βόσκησης δεν μπόρεσαν να αναδασωθούν (Papanastasis, 1998). Ειδικότερα τα Αστερούσια όρη και το όρος Ψηλορείτης αποτελούν τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις υποβάθμισης που προκλήθηκαν από την εντατική βόσκηση και τις πυρκαγιές από τους κτηνοτρόφους (Hill et al., 1998).

Το όρος Ψηλορείτης μπορεί να χαρακτηριστεί και ως ερημοποιημένη περιοχή. Από το 1980, τα βόσκοντα ζώα έχουν τριπλασιαστεί λόγω των επιδοτήσεων από την Ευρωπαϊκή Ένωση με αποτέλεσμα την υποβάθμιση του πόρου. Η βοσκοφόρτωση ανέρχεται κατά μέσο όρο σε 4,6 ζώα ανά εκτάριο και έτος, η οποία είναι τετραπλάσια της βοσκοϊκανότητας, πράγμα που σημαίνει ότι ο Ψηλορείτης υπερβόσκειται (Γιαννακοπούλου και Γιαννακοπούλου, 2006, Lyrintzis και Papanastasis, 2000). Η υποβάθμιση των βοσκοτόπων στο ορεινό συγκρότημα του Ψηλορείτη της Κρήτης είναι το αθροιστικό αποτέλεσμα ανθρώπινων επιδράσεων μετά από μια μεγάλη περίοδο περιβαλλοντικής διατάραξης. Βασικά αίτια της οπισθοδρομικής εξέλιξης της βλάστησης που παρατηρείται στην περιοχή αποτελούν οι πυρκαγιές, οι οποίες εφαρμόζονται από τους ποιμένες για τον έλεγχο των ανεπιθύμητων φυτικών ειδών, οι λαθροϋλοτομίες και ιδιαίτερα η αλόγιστη βόσκηση. Οι πρακτικές αυτές μειώνουν το παραγωγικό δυναμικό του εδάφους, συντείνουν στην αποδυνάμωση της βλάστησης και επιταχύνουν τη διάβρωση. Με τη μακροχρόνια δράση τους, το περιβάλλον υποβαθμίζεται και καθίσταται ακατάλληλο για τη δραστηριότητα και επιβίωση πολλών ζώντων οργανισμών, με τα οικοσυστήματα μακροπρόθεσμα να υφίστανται μεταβολές στη δομή τους, στη σύνθεση της βλάστησης και στην ποικιλότητα της χλωρίδας και της πανίδας (Γιαννακοπούλου και Γιαννακοπούλου, 2006).

Άλλα παραδείγματα ερημοποίησης συναντάμε στη δυτική Ήπειρο, μια ιδιαίτερη περιοχή με υγρό Μεσογειακό κλίμα, όπου οι επαναλαμβανόμενες πυρκαγιές και η υπερβόσκηση των αγροτικών ζώων μέσα στους αιώνες είχαν ως αποτέλεσμα την καταστροφή των δασών και τη διάβρωση των εδαφών (Κανδρέλης και Παπαναστάσης, 2006).

Εκτός Ελλάδας, απειλή του πόρου λόγω της εκτατικοποίησης και εντατικοποίησης των διαχειριστικών πρακτικών, συμπεριλαμβανομένων και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων εμφανίζεται στην νοτιοδυτική Ισπανία και τη νότια Πορτογαλία. Η μείωση της βοσκοφόρτωσης οδηγεί στην εισβολή των θάμνων στον

υπόροφο, που ανταγωνίζεται τα δέντρα για νερό και δημιουργεί μεγάλο κίνδυνο πυρκαγιάς. Ένα μεγάλο πρόβλημα για αυτά τα οικοσυστήματα είναι η έλλειψη φυσικής αναγέννησης που προκαλείται από την αλόγιστη κτηνοτροφική δραστηριότητα (Παπαναστάσης, 2008).

4.5. Νομοθετικό Πλαίσιο

Σημαντική αιτία για την υπερ-εκμετάλλευση και υποβάθμιση των βοσκοτόπων στη χώρα μας σήμερα αποτελεί η ανυπαρξία ενός ολοκληρωμένου, σύγχρονου και αποτελεσματικού νομοθετικού πλαισίου διαχείρισης των γαιών αυτών αλλά και η αδυναμία εφαρμογής του ισχύοντος από την πλευρά της πολιτείας (Μακέδος, 2001).

Η πρώτη προσπάθεια για τη διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης διαχείρισης των λιβαδιών, ανεξάρτητα από το αν είναι δασικά ή όχι, ξεκινά με το Ν.Δ. 216 της 4/5.10.1973, "*Περί διαχείρισεως και βελτιώσεως των βοσκοτόπων*" (Α' 271). Ο σκοπός του νόμου ήταν να θεσπίσει ενιαία βάση οργάνωσης της διαχείρισης, εκμετάλλευσης και βελτίωσης των βοσκοτόπων (που σύμφωνα με το Ν.Δ. 86/1969, ανήκαν στο δημόσιο), των μη-δασικού χαρακτήρα βοσκήσιμων εκτάσεων που ανήκαν στο Δημόσιο και την Τοπική Αυτοδιοίκηση, αλλά και των κοινοχρήστων εκτάσεων της εποικιστικής εν γένει νομοθεσίας και συγκεκριμένα των άρθρων 164 και 197 του Αγροτικού Κώδικα (Β.Δ. 29.10.1949) και των ιδιωτικών λιβαδιών. Για το σκοπό αυτό η αρμοδιότητα της διαχείρισης των γαιών αυτών περιήλθε στις υπηρεσίες γεωργίας. Το νομοθετικό αυτό πλαίσιο, όμως, δεν εφαρμόστηκε γιατί μεσολάβησε η μεταπολίτευση, και εν τέλει καταργήθηκε από έναν άλλο νόμο με παρόμοιες επιδιώξεις τον 1734/1987 (Καποτάς, 2010).

Πιο συγκεκριμένα, ο Νόμος 1734/1987 "*Βοσκότοποι και ρύθμιση ζητημάτων σχετικών με κτηνοτροφική αποκατάσταση και με άλλες παραχωρήσεις καθώς και θεμάτων που αφορούν δασικές εκτάσεις*", Φ.Ε.Κ. 189/26-10-87/Τ.Α', χαρακτήριζε μεγάλες εκτάσεις λιβαδιών ως βοσκότοπους αντί ως δασικές εκτάσεις, με αποτέλεσμα να μην εμπίπτουν στην αυστηρή δασική νομοθεσία. Πιο συγκεκριμένα, στο άρθρο 2 ορίζεται ρητά ότι τα λιβάδια που θα χαρακτηριζόταν ως βοσκότοποι, δεν θα αντιμετωπίζονται ως δάσος ή δασική έκταση και ότι η διαχείριση όλων των βοσκοτόπων (πεδινών, ημιορεινών, ορεινών), ανεξάρτητα από το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς, θα ενεργείται σε ενιαία βάση κάτω από τη μέριμνα του κράτους, η οποία θα

ασκείται από το Υπουργείο Γεωργίας και τις κατά τόπους Γεωργικές Υπηρεσίες (Καποτάς, 2010).

Αποτιμώντας το Νόμο 1734/1987, οι επιστήμονες υποστηρίζουν ότι πρόκειται για ένα νόμο με αποσπασματικές ρυθμίσεις που επιχειρεί μια κακώς εννοούμενη ανάπτυξη με στόχο τα βραχυπρόθεσμα οικονομικά οφέλη, παραβλέποντας τα οικολογικά οφέλη (Καποτάς, 2010).

Ωστόσο, και αυτός ο νόμος (Ν. 1734/1987) δεν εφαρμόστηκε ποτέ, μιας και κρίθηκε αντισυνταγματικός¹⁰ λόγω της ασάφειας ως προς το νομικό χαρακτήρα των βοσκοτόπων, που απομόνωσε τις εκτάσεις αυτές από τις προστατευτικές διατάξεις της δασικής νομοθεσίας και περιόρισε τη χρήση τους μόνο στην παραγωγή βοσκήσιμης ύλης για τα αγροτικά ζώα (Μακέδος, 2001).

4.6. Περιουσιακά δικαιώματα

Ιδιαίτερα στη χώρα μας, σημαντικό πρόβλημα αποτελεί το πολύπλοκο ιδιοκτησιακό καθεστώς των βοσκοτόπων καθώς η πλειονότητα των βοσκοτόπων είναι δημόσιες εκτάσεις. Νομικά καλύπτονται από τη δασική νομοθεσία. Αυτό σημαίνει ότι οι δημόσιες αρχές πρέπει να έχουν την ευθύνη διαχείρισης και αξιοποίησης των εκτάσεων αυτών σύμφωνα με τις διατάξεις της ισχύουσας νομοθεσίας και προς όφελος του γενικού δημόσιου συμφέροντος (Παπαχρήστου και Ισπικούδης, 2003). Οι κτηνοτρόφοι, όμως, με τα μακροχρόνια δικαιώματα βοσκής, διεκδικούν την ιδιοκτησία στο μεγαλύτερο μέρος της δημόσιας γης, ευρισκόμενοι σε μόνιμη αντιδικία με το Κράτος.

Ανεξάρτητα όμως από το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς, οι βοσκότοποι στην χώρα μας χρησιμοποιούνται ως πόροι ανοιχτής πρόσβασης και βόσκονται ελεύθερα από τα κοπάδια της κάθε περιοχής¹¹ (Κανδρέλης και Παπαναστάσης, 2006). Οι μελετητές αποδίδουν την αλόγιστη αυτή χρήση των βοσκοτόπων στον ορεινό και ημιορεινό χαρακτήρα των εκτάσεων (που καθιστούν την αστυνόμευση μια δαπανηρή διαδικασία), αλλά και στο νεφελώδες ιδιοκτησιακό καθεστώς τους (την απουσία δηλαδή ξεκάθαρων περιουσιακών δικαιωμάτων), όπου ο κάθε κτηνοτρόφος μπορεί να

---

¹⁰ Πιο συγκεκριμένα το άρθρο 3 του Ν. 1734/1987, έρχεται σε αντίθεση με τα άρθρα 24 παρ.1 και 117 παρ.3 του Συντάγματος της χώρας του 1975. Επ' αυτού εκδόθηκε η 664/1990 απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας (Μακρής, 2002).

¹¹ Ο Sivignon (1992) επισημαίνει το παράδοξο της κατάστασης αυτής, δηλαδή μια χώρα χωρίς μεγάλες εκτάσεις γης να αντιμετωπίζει τους βοσκότοπους ως πόρους ανοιχτής πρόσβασης.

βόσκει όσα ζώα θέλει, όπου αυτός επιθυμεί και σε όποια χρονική περίοδο θέλει, σε ένα παραδοσιακό σύστημα ανοιχτής πρόσβασης που μόνο σε υποανάπτυκτες χώρες εξακολουθεί να εφαρμόζεται (Παπαναστάσης, 1995, 2001). Ακόμα, η ανοιχτή πρόσβαση σημαίνει ότι κάθε κτηνοτρόφος χρησιμοποιεί τις εκτάσεις αυτές με μόνο γνώμονα το ατομικό (βραχυχρόνιο) συμφέρον του, χωρίς να λαμβάνει καμία μέριμνα προστασίας γι' αυτές και χωρίς να διασφαλίζεται η αειφόρος χρήση τους (Κανδρέλης και Παπαναστάσης, 2006).

Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζουν μια σειρά από παράλληλες δράσεις ενίσχυσης της κτηνοτροφικής παραγωγής, όπως οι επιδοτήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο ζωικό κεφάλαιο, που ενθαρρύνουν τους κτηνοτρόφους να αυξήσουν το μέγεθος των κοπαδιών τους και να προσθέτουν συνεχώς επιπλέον ζώα στους κοινόκτητους βοσκότοπους με αποτέλεσμα σε ορισμένες περιπτώσεις οι αυξήσεις αυτές να οδηγήσουν σε υποβάθμιση των αντίστοιχων οικοσυστημάτων (Τσιώρας κ.α., 2006). Όλα αυτά θέτουν σε κίνδυνο τους βοσκότοπους δημιουργώντας συνθήκες «τραγωδίας των κοινών» και επικείμενης καταστροφής του πόρου (Κανδρέλης, 2001, Κανδρέλης και Παπαναστάσης, 2006).

Για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση αυτή απαιτείται μια οργανωμένη πολιτική ρύθμισης της βόσκησης, η οποία ασφαλώς θα εμπλέκει και τους κτηνοτρόφους, θα ικανοποιεί τις απαιτήσεις τους αλλά και θα προστατεύει και θα βελτιώνει τα λιβαδικά και δασικά οικοσυστήματα της περιοχής (Κανδρέλης και Παπαναστάσης, 2006). Μια τέτοια λύση διαχείρισης των βοσκοτόπων μπορεί να αποτελέσει η διάθεση της χρήσης και άλλων περιουσιακών δικαιωμάτων στον πόρο σε ομάδες χρηστών (κοινοτικοποίηση και αυτοδιαχείριση). Η πρόταση αυτή όχι μόνο ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της εποχής για αειφορία και προστασία του εδάφους και του γενετικού υλικού της χλωρίδας και της πανίδας, αλλά συμβάλλει και στην ενίσχυση της κτηνοτροφίας στη χώρα μας. Με τον τρόπο αυτό οι κτηνοτρόφοι θα συνδεθούν με τη γη, θα ενδιαφερθούν για την βελτίωσή της και θα αποκτήσουν κίνητρα να συνεχίσουν την άσκηση του επαγγέλματός τους (Μακέδος, 2001). Τέτοιες οργανωμένες κτηνοτροφικές δομές αποτέλεσαν με επιτυχία στο παρελθόν τα τσελιγκάτα (τα οποία εξετάζουμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο).

4.7. Δομές διακυβέρνησης για την αποτελεσματική διαχείριση των βοσκοτόπων

Ορισμένοι ερευνητές (π.χ. Pantis και Margaris, 1988) ισχυρίζονται ότι οι βοσκοτόποι που υπόκεινται σε ένα συνδυασμό πυρκαγιών και υπερβόσκησης, πρέπει να θεωρούνται ως ερημοποιημένοι. Βέβαια οι βοσκοτόποι μπορούν γρήγορα να ανακάμψουν μετά τη διακοπή των πυρκαγιών και της υπερβόσκησης, υποδηλώνοντας ότι είναι ανθεκτικοί στους δύο αυτούς παράγοντες. Εντούτοις, αν οι πυρκαγιές και η βόσκηση δεν εφαρμοστούν με ένα οργανωμένο και συστηματικό πλαίσιο μπορεί ο πόρος να φτάσει σε ένα σημείο, από το οποίο δεν θα υπάρξει επιστροφή. Προσπάθειες για να επιλυθεί το πρόβλημα στο παρελθόν με την επιβολή απαγορευτικών διατάξεων σε ότι αφορά τις πυρκαγιές έχουν αποτύχει, διότι οι κτηνοτρόφοι (ως οικονομικά ορθολογιστές παίκτες) δίνουν έμφαση σε βραχυπρόθεσμα ατομικά οφέλη και όχι σε μακροπρόθεσμα ή κοινωνικά οφέλη (Κανδρέλης και Παπαναστάσης, 2006).

Καθότι τα τρία αυτά προβλήματα που οδηγούν στην υποβάθμιση του κοινόκτητου πόρου οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στο σύστημα βόσκησης που εφαρμόζουν οι κτηνοτρόφοι, η αναστολή της υποβάθμισης απαιτεί μια συνολική προσέγγιση, η οποία θα πρέπει να λάβει υπόψη τις κοινωνικές, πολιτισμικές, τεχνικές, οικονομικές και διαχειριστικές παραμέτρους του προβλήματος, με στόχο την εφαρμογή πολιτικής αποτελεσματικής διαχείρισης ούτως ώστε να αντιμετωπιστούν τόσο οι απαιτήσεις των κτηνοτρόφων όσο και η βελτίωση των λιβαδικών οικοσυστημάτων (Κανδρέλης και Παπαναστάσης, 2006). Ένα από τα κύρια σημεία μιας τέτοιας πολιτικής για την αποτροπή της υπερβόσκησης και των περιβαλλοντικών «τραγωδιών» είναι η απόδοση ξεκάθαρων περιουσιακών δικαιωμάτων στους βοσκοτόπους και η διαμόρφωση μιας δομής διακυβέρνησης τέτοιας ώστε να αντιμετωπίζονται τα υπάρχοντα προβλήματα (Κανδρέλης και Παπαναστάσης, 2006). Οι Dasgupta και Heal (1979) αναφέρουν περί αυτού, ότι αν τα περιουσιακά δικαιώματα παραχωρηθούν σε ιδιώτες και ο πόρος σταματήσει να αποτελεί κοινή ιδιοκτησία το πρόβλημα λύνεται με μια κίνηση. Βέβαια, ιδιαίτερα αποτελεσματική λύση υπήρξε κατά το παρελθόν και η κοινοτικοποίηση του πόρου, με την παραχώρηση των περιουσιακών δικαιωμάτων των βοσκοτόπων στα μέλη των τσελιγκάτων.

4.8. Συμπεράσματα

Η εξαφάνιση ειδών και η υποβάθμιση περιβαλλοντικών αγαθών και λειτουργιών υποβαθμίζει συνολικά το φυσικό περιβάλλον μέσα από ένα δυναμικό σύστημα αλληλεξαρτήσεων και εξελικτικών ισορροπιών που διέπει τη δομή του. Η υποβάθμιση αυτή συνιστά απώλεια στην κοινωνική ευημερία. Μια απώλεια που αφορά τόσο την παρούσα όσο και τις μελλοντικές γενιές (Μπίθας, 2003). Η συνειδητοποίηση αυτών των αξιών δημιούργησε την ανάγκη για μια πιο ολιστική αντιμετώπιση των βοσκοτόπων, όσον αφορά τη διαχείρισή τους.

Η βόσκηση αποτελεί μέρος των μεσογειακών οικοσυστημάτων εδώ και χιλιάδες χρόνια και έχει αποτελέσει σημαντική οικονομική δραστηριότητα, ιδιαίτερα για τους κατοίκους των ορεινών περιοχών. Αν και η άσκηση κτηνοτροφικής δραστηριότητας δε συνεπάγεται απαραίτητα και υποβάθμιση των βοσκοτόπων, καθώς μέτριας έντασης βόσκηση είναι ευεργετική, οι ερευνητές επισημαίνουν την ύπαρξη του προβλήματος, που τείνει να πάρει ανησυχητικές διαστάσεις. Η υποβάθμιση αυτή αποδίδεται στην υπερβόσκηση, της οποίας οι επιδράσεις είναι πολύπλοκες και συνδέονται με φυσικές και βιολογικές αιτίες, αλλά και τις πυρκαγιές και την υποβόσκηση. Ο αριθμός των βοσκόμενων αγροτικών ζώων, καθώς, και το είδος του βόσκοντος ζώου είναι οι κύριοι παράγοντες από τους οποίους εξαρτάται η υποβάθμιση των βοσκοτόπων. Αυτό σημαίνει ότι οι επιπτώσεις της βόσκησης των αγροτικών ζώων εξαρτώνται κατά πολύ από το σύστημα βόσκησης που εφαρμόζεται και τη δομή διαχείρισης των βοσκοτόπων που επικρατεί. Βασική συνιστώσα αυτών είναι το καθεστώς ανοιχτής πρόσβασης στο οποίο εμπίπτουν οι βοσκότοποι με την απουσία ξεκάθαρων περιουσιακών δικαιωμάτων στον πόρο.

Η αδυναμία εφαρμογής ενός ολοκληρωμένου πλαισίου διαχείρισης των βοσκοτόπων, οσάκις έγιναν ανάλογες νομοθετικές προσπάθειες, προσέκρουσαν στην αντίδραση των κτηνοτρόφων εξαιτίας, πιθανά, της προσκόλλησής τους στους παραδοσιακούς τρόπους βόσκησης. Όμως, απαραίτητη προϋπόθεση για να εξακολουθεί να ασκείται η κτηνοτροφική δραστηριότητα αποτελεί η σύνταξη κατάλληλων διαχειριστικών σχεδίων και η εφαρμογή μιας δομής διακυβέρνησης ικανής για την αντιμετώπιση των υπαρχόντων προβλημάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.

ΤΟ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΕΝΟΣ ΘΕΣΜΟΥ

5.1. Εισαγωγή

Σύμφωνα και με όσα αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο αντιλαμβανόμαστε ότι ιδιαίτερα στη χώρα μας, σημαντικό πρόβλημα αποτελεί το ιδιοκτησιακό καθεστώς των βοσκοτόπων, κυρίως των ορεινών περιοχών, που βόσκονται ελεύθερα από τα κοπάδια της κάθε περιοχής. Αυτός είναι ο λόγος του μεγάλου προβλήματος της υποβάθμισης που υφίστανται στις μέρες μας.

Για να μεγιστοποιηθούν τα μεγέθη σε ένα βοσκότοπο και να αποφευχθούν καταστροφικές κτηνοτροφικές πρακτικές για το περιβάλλον είναι αναγκαία η θέσπιση κανόνων και κατάλληλων δομών διακυβέρνησής τους, λαμβάνοντας υπόψη ότι πρόκειται για δυναμικά συστήματα, που παρέχουν επίσης σημαντικές κοινωνικές λειτουργίες και περιβαλλοντικές ωφέλειες (προστασία εδαφών, βιοποικιλότητα κλπ.). Επιδίωξη αποτελεί η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας μέσα από ολοκληρωμένα μοντέλα διαχείρισης των βοσκοτόπων, καλύπτοντας όλες τις συνιστώσες μιας αειφορικής διαχείρισης: οικονομική, οικολογική και κοινωνική.

Μια τέτοια δομή διακυβέρνησης αποτέλεσαν στο παρελθόν τα τσελιγκάτα, που αναλύονται σ' αυτό το κεφάλαιο. Αποτελεί γεγονός ότι το μεγάλο πρόβλημα υποβάθμισης των βοσκοτόπων που υφίσταται στις μέρες μας κάνει την εμφάνισή του μετά την κατάρρευση αυτών των παραδοσιακών συστημάτων οργανωμένης βόσκησης. Είναι, λοιπόν, άξια αναφοράς η ιστορία αυτών των παραδοσιακών θεσμών κτηνοτροφίας, όπου οι χρήστες ενός βοσκότοπου αποτελούσαν την βασική μονάδα λήψης αποφάσεων σχετικά με τη χρήση και οικειοποίησή του. Δυστυχώς, τέτοιες θεσμικές δομές βόσκησης δεν υφίστανται σήμερα αλλά είναι σημαντικό να δούμε την εξέλιξή τους και τη συμβολή τους στον ελλαδικό χώρο και πιθανότατα να μάθουμε από τη συγκεκριμένη μορφή αυτοδιαχείρισης. Εκτός, λοιπόν από την αναφορά στην ολιστική διαχείριση των βοσκοτόπων από τα τσελιγκάτα γίνεται και μια ιστορική αναδρομή στην εμφάνιση και το χαρακτήρα του τσελιγκάτου, στους παράγοντες σχηματισμού και ανάπτυξής του και στην οργάνωση και λειτουργία του. Ακόμα, στις μετακινήσεις και τον ρόλο του τσελιγκάτου στην παραγωγική δομή και ιστορία της

χώρας, στους λόγους της παρακμής του αλλά και στα κρατικά μέτρα για την αποτροπή αυτής. Γίνεται, επίσης, αναφορά στο τσιφλίκι, μία ακόμη μορφή κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης στην Ελλάδα από την οποία εξαρτήθηκε το τσελιγκάτο.

5.2. Μορφές κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης στην Ελλάδα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα

Η γεωργία και η κτηνοτροφία αποτελούσαν για την χώρα μας τις βασικότερες δραστηριότητες, οι οποίες ακόμη και με την μετέπειτα ανάπτυξη του εμπορίου, της οικοτεχνίας, της βιοτεχνία και της ναυτιλίας υπήρξαν σημαντικές πηγές πορισμού αγαθών (Αικατερινίδης κ.α., 2002). Στα ελληνικά κείμενα συναντάμε αναφορές σε βοσκούς από την εποχή του Ομήρου ως τις μέρες μας, ενώ η συνένωση διαφορετικών οικογενειών προκειμένου να οργανώσουν την απασχόλησή τους τεκμηριώνεται στον ελληνικό χώρο την εποχή του Βυζαντίου και της Οθωμανικής κυριαρχίας. Ήδη από το Μεσαίωνα αρχίζει να αναπτύσσεται ένα συντεχνιακό πνεύμα σε ορισμένες επαγγελματικές ομάδες, οι οποίες άρχισαν να δημιουργούν ενώσεις και να συνεταιρίζονται προκειμένου να προστατέψουν την εργασία τους από την ανασφάλεια και τον ανταγωνισμό (Καρατζένης, 1991).

Οι συντεχνίες αποτελούν ενώσεις που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα από λειτουργίες σχετικά με την προστασία και την προαγωγή του επαγγέλματος και του συμφέροντος των μελών, τόσο απέναντι σε τρίτους ανταγωνιστές όσο και απέναντι στις κρατικές αρχές. Η συνεταιριστική, συνεργατική ή συντροφική, όπως ονομαζόταν, οργάνωση αποτέλεσε ένα γενικό φαινόμενο στον ελληνικό χώρο την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας. Οι λόγοι που επέβαλλαν τη συμμετοχική αυτή σχέση ήταν η στενότητα του κεφαλαίου και η ανάγκη πρόσθετης εργασίας, η οποία όμως δεν προσφερόταν εύκολα κάτω από τις συνθήκες της εποχής εκείνης. Γι' αυτό και αποτέλεσε ένα καθολικό φαινόμενο στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας που κάλυψε με διάφορες μορφές τόσο την καλλιέργεια της γης, με τη μορφή του τσιφλικιού, όσο και την κτηνοτροφία, με τη μορφή του τσελιγκάτου (Κοντογιώργης, 1983).

Και οι δύο μορφές κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης (το τσιφλίκι και το τσελιγκάτο), διέθεταν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ιδιαίτερες λειτουργίες η καθεμία τους. Συνυπήρχαν και ορισμένες φορές συνεργάζονταν στενά μεταξύ τους. Αν και, όπως αναφέρει ο Δαμιανάκος (2002), το τσιφλίκι ήταν μια μορφή οργάνωσης λιγότερο

τελειοποιημένη από το τσελιγκάτο, το γεγονός ότι και οι δύο σχηματισμοί αποτελούσαν συλλογικές μορφές οργάνωσης τους παρείχε μεγαλύτερη ανθεκτικότητα στις δύσκολες πολιτικο-οικονομικές συνθήκες της εποχής. Όπως γίνεται αντιληπτό, η εξέλιξη της κτηνοτροφικής κοινότητας/ομάδας την οποία μελετάμε μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο στη βάση των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών και διαδικασιών της εποχής. Οι ισχύουσες παραγωγικές σχέσεις και η κοινωνική συγκρότηση που τις χαρακτηρίζει είναι προϊόντα συγκεκριμένων ιστορικών διαδικασιών (Λαζάνη, 2009).

Επειδή, λοιπόν, η κατανόηση της ιστορικής εξέλιξης του θεσμού των τσελιγκάτων απαιτεί μια σφαιρική θεώρηση δεν θα οδηγούμασταν σε ασφαλή συμπεράσματα χωρίς την αναφορά στον κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό του τσιφλικιού, καθώς η συνύπαρξη των δυο αυτών παραγωγικών δραστηριοτήτων έχει τονισθεί ιδιαίτερα.

5.2.1. Το τσιφλίκι

Την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας αλλά και αργότερα (15^{ος} - 19^{ος} αιώνας) οι γεωργοί εργάζονταν είτε στις δικές τους μικρές ιδιόκτητες εκτάσεις είτε στα τσιφλίκια τα οποία αποτελούσαν τούρκικες ιδιοκτησίες γεωργικής γης, ορισμένα εκ των οποίων πουλήθηκαν σε έλληνες ή τα καρπώθηκαν έλληνες (μετά το 1881) (Αικατερινίδης κ.α., 2002).

Σύμφωνα με τον Νιτσιάκο (1997) το τσιφλίκι, αντίθετα με τις παλιές απόψεις που το έφεραν ως αποτέλεσμα του φεουδαρχικού συστήματος, νεότερες μελέτες σε εθνικό και διεθνές επίπεδο έχουν καταστήσει αδιαμφισβήτητη τη θέση ότι το τσιφλίκι είναι προϊόν της κεφαλαιοκρατικής διεξόδου και των συνακόλουθων φαινομένων της εμπορευματοποίησης των αγροτικών σχέσεων και της εμπέδωσης των σχέσεων ατομικής ιδιοκτησίας. Σύμφωνα λοιπόν με τους πιο έγκυρους ορισμούς, το τσιφλίκι ήταν μια μορφή μεγάλης εγγείας ιδιοκτησίας, η οποία καλλιεργείται από γεωργούς στη βάση του κολιγικού συστήματος. Ο όρος *ciftlik* χρησιμοποιήθηκε για τα μεγάλα αγροκτήματα που προοδευτικά μετατρέπονταν σε οιονεί ατομικές ιδιοκτησίες. Αυτή η μορφή ιδιοκτησίας ήταν αίτιο και αποτέλεσμα της αποσύνθεσης του οθωμανικού φεουδαρχικού συστήματος που άρχισε τον 17^ο αιώνα με τη διεξόδου του κεφαλαιοκρατικού συστήματος (Νιτσιάκος, 1997).

Η διαδικασία μέσω της οποίας σχηματίστηκε το τσιφλίκι πραγματοποιήθηκε με τη σταδιακή μετατροπή των φεουδαρχικών γαιών, των γνωστών ως τιμαρίων, σε οιονεί ατομικές ιδιοκτησίες από τους τιμαριούχους. Οι τιμαριούχοι βαθμιαία απέκτησαν πλήρη περιουσιακά δικαιώματα (δηλαδή πλήρους κυριότητας) πάνω στα κτήματα που μέχρι τότε ανήκαν στο κράτος. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τους Οθωμανούς και σήμαινε την έκταση γης που μπορούσε να οργώσει ένα ζεύγος βοδιών σε μια μέρα (Νιτσιάκος, 1997).

Το τσιφλίκι συναντιόνταν κατά κύριο λόγο στις πεδιάδες και αποτελούσε μια σύνθετη οικονομική μονάδα, ένα είδος συνεταιρισμού μεταξύ του ιδιοκτήτη μιας μεγάλης έκτασης γης (του τσιφλικά) και των κολίγων. Κατά την παραγωγική διαδικασία ο τσιφλικός παρείχε τη γη και τα μέσα παραγωγής και οι κολίγοι την εργασία. Η αναλογία κατά την οποία καθένα από τα δύο μέρη συμμετείχε στις δαπάνες παραγωγής και ο τρόπος αμοιβής των κολίγων ποίκιλλαν και άλλαζαν από περιοχή σε περιοχή και από εποχή σε εποχή: μπορεί να ήταν ένα ποσοστό επί της παραγωγής, ή η παροχή ενός κομματιού γης για προσωπική χρήση, ενώ σε ορισμένες περιοχές ο τσιφλικός ενοικίαζε τη γεωργική του γη στους κολίγους. Ο τσιφλικός καθόριζε το είδος των καλλιεργειών και τους τρόπους καλλιέργειας και ρύθμιζε την αμειψισπορά. Σε γενικές γραμμές πάντως, τα τσιφλίκια ήταν στραμμένα στη μονοκαλλιέργεια σιτηρών (Δαμιανάκος, 2002).

Ο τρόπος της εκτατικής καλλιέργειας, προϋπέθετε μεγάλο μέρος της καλλιεργήσιμης γης να παραμένει για ένα ή δύο χρόνια ακαλλιέργητο, κατά το σύστημα της αγραναπαύσεως (Αικατερινίδης κ.α., 2002). Οι τσιφλικούχοι είχαν όφελος να αφήνουν μεγάλες εκτάσεις ακαλλιέργητες και να τις νοικιάζουν σε κτηνοτρόφους για βόσκηση. Και μάλιστα η ενοικίαση γης προτιμούνταν ως τρόπος εκμετάλλευσης διότι σήμαινε ένα ασφαλές και σταθερό εισόδημα, κάτι που ήταν προτιμότερο από την αβεβαιότητα της καλλιέργειας που ενείχε κινδύνους μειωμένης παραγωγής λόγω καιρικών συνθηκών, ή ακόμη και λόγω αγροτικών εξεγέρσεων των κολίγων. Έτσι ο συνήθης τύπος οργάνωσης της παραγωγής στο τσιφλίκι βασίζονταν στο συνδυασμό αγροκαλλιέργειας με βάση το κολιγικό σύστημα και διάθεσης ακαλλιέργητων εκτάσεων για κτηνοτροφική χρήση. Συνήθως το σύνολο ακαλλιέργητων εκτάσεων του τσιφλικιού ενοικιάζονταν από τα τσελιγκάτα (Νιτσιάκος, 1997).

5.2.2. Τσιφλίκι -Τσελιγκάτο: συμπληρωματικότητα και αλληλεξάρτηση

Οι δύο δραστηριότητες της γεωργίας και της κτηνοτροφίας συμπλήρωναν η μία την λειτουργία της άλλης κατά τρόπο που να εξασφαλίζεται η πλήρης εκμετάλλευση των φυσικών πόρων. Η πλήρης εκμετάλλευση αυτής της σχέσης «αντιθετικής συμπληρωματικότητας» ανάμεσα στη γεωργία και την κτηνοτροφία, συνέβη όταν η έγγεια ιδιοκτησία πήρε τη μορφή του τσιφλικιού και το τσελιγκάτο (ακόμη μια μορφή κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης) έγινε η βασική κτηνοτροφική μονάδα (Λαζάνη, 2009).

Η επινόηση αυτού του τρόπου συνεργασίας, του τσιφλικιού με τον άτυπο συνεταιρισμό του τσελιγκάτου, δημιουργήθηκε λόγω της ανάγκης για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της κτηνοτροφίας. Στη γέννηση του τσελιγκάτου συνέβαλε, μεταξύ άλλων, η ανασφάλεια που επικρατούσε στην ύπαιθρο, η ανυπαρξία πιστωτικών οργανισμών για την εξυπηρέτηση του μεμονωμένου κτηνοτρόφου και η ανάγκη των ποιμένων για κοινή χρήση μεγάλων εκτάσεων βοσκοτόπων (Αρσενίου, 1972). Συνέπεια αυτής της αναγκαιότητας ήταν να υπάρχει εξάρτηση του τσελιγκάτου από το τσιφλίκι. Γι' αυτό το λόγο θεωρείται ότι ο κτηνοτροφικός θεσμός του τσελιγκάτου λειτούργησε πάντα σε μια σχέση συμπληρωματικότητας και αλληλεξάρτησης με το τσιφλίκι (Νιτσιάκος, 1995).

Επειδή, η εμφάνιση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τσελιγκάτου θα αναλυθούν εκτενέστερα παρακάτω, στην ενότητα αυτή θα αναφερόμαστε κυρίως στη σχέση του με τον παραγωγικό σχηματισμό του τσιφλικιού, που ήταν συνυφασμένος με μια ιδιαίτερη μορφή κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης στο χώρο της ημινομαδικής κτηνοτροφίας (Νιτσιάκος, 1995).

Ο λόγος της σχέσης συμπληρωματικότητας και αλληλεξάρτησης του τσιφλικιού με τον κτηνοτροφικό σχηματισμό του τσελιγκάτου ήταν ότι η κτηνοτροφία ήταν άμεσα εξαρτημένη από το τσιφλίκι όσον αφορά την εξασφάλιση χέρσων εκτάσεων ως βοσκοτόπων για τη διαχείμαση των κοπαδιών (Νιτσιάκος, 1995). Αυτή η εξάρτηση αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση και τη λειτουργία του τσελιγκάτου με τη μορφή που το γνωρίζουμε εμείς σήμερα. Η σχέση που αναπτύχθηκε ανάμεσα στους δύο κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς οφείλεται κατά κύριο λόγο στα ίδια τα χαρακτηριστικά των παραγωγικών δραστηριοτήτων που εκπροσωπούν, τη γεωργία και την κτηνοτροφία, σε συνδυασμό με τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής που επικρατούσε την εποχή. Η γη, βασική συνιστώσα παραγωγής, αποτελεί παράγοντα

αντιθετικότητας αφού σ' αυτή βασίζεται και η γεωργική καλλιέργεια και η κτηνοτροφία. Τα παραπάνω υπαγορεύουν το είδος της συμπληρωματικότητας και της αλληλεξάρτησης μεταξύ των δύο κλάδων. Αυτές οι συγκεκριμένες παραγωγικές και κοινωνικές δομές είναι συνδεδεμένες με ένα συγκεκριμένο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο, οι μεταβολές του οποίου επέφεραν αλλαγές και στις δομές αυτές.

Η αλληλεξάρτηση τσελιγκάτου – τσιφλικιού επιβεβαιώνεται από την παράλληλη αποδυνάμωσή τους, καθώς όταν καταργείται το τσιφλίκι παρακμάζει και το τσελιγκάτο. Όπως αναφέρει και ο Νιτσιάκος η πιο μεγάλη απόδειξη της εξάρτησης της κτηνοτροφίας από το τσιφλίκι είναι η παρακμή του τσελιγκάτου μετά την κατάργηση του τσιφλικιού.

5.3. Εμφάνιση και χαρακτήρας του Τσελιγκάτου

Κατά την εποχή της τουρκοκρατίας σημειώνονται μαζικές μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών προς την κεντρική Ευρώπη, τη Δύση και την ίδια την ελληνική επικράτεια για αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης (Αικατερινίδης κ.α., 2002). Μία από τις επιλογές των Ελλήνων ήταν να μετακινηθούν από τις πεδινές περιοχές, τις οποίες οι Τούρκοι επέλεξαν για να κατοικήσουν καθ' ότι αποτελούσαν τις πιο εύφορες περιοχές, και να εγκατασταθούν σε ορεινές περιοχές όπου μπορούσαν να ζήσουν σε καθεστώς σχετικής ελευθερίας και αυτονομίας, εν συγκρίσει με τις πεδινές περιοχές (Αρσενίου, 1972).

Όμως, η περιορισμένη καλλιεργήσιμη γη των ορεινών περιοχών, μετά μάλιστα την αύξηση του πληθυσμού των ορεισβίων, δεν επαρκούσε για να καλύψει τις βιοτικές ανάγκες των κατοίκων. Ακόμη, καθώς η συνεργασία των κτηνοτρόφων ήταν αναγκαία για την καλύτερη επιτέλεση διαφόρων εργασιών καλλιεργήθηκαν έθιμα αλληλοβοήθειας και συνεργασίας σε κοινοτικές, αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες, όπως η ανασύσταση του κοπαδιού, η βόσκηση των ζώων και άλλες δραστηριότητες (Αικατερινίδης κ.α., 2002).

Κατά τη δεύτερη περίοδο της τουρκοκρατίας, λοιπόν, παράλληλα με την οικόσιτη κτηνοτροφία εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε η νομαδική κτηνοτροφία των τσελιγκάτων και των μεγάλων κοπαδιών. Η αλλαγή αυτή στην ποιμενική παραγωγική δομή αφορούσε όχι μόνο τον ελληνικό αλλά ολόκληρο τον οθωμανοκρατούμενο βαλκανικό χώρο (Αικατερινίδης κ.α., 2002, Πετμεζάς, 2003). Η αρχέγονη αυτή μορφή

παραγωγικού και πιστωτικού συνεταιρισμού μεταξύ των κτηνοτρόφων συγκροτήθηκε στη βάση των αρχών της συνεργασίας και της κοινοτικής αμοιβαιότητας μεταξύ ατόμων και των οικογενειών τους (Δαμιανάκος, 2002). Ο δεσμός των μελών των τσελιγκάτων συνήθως ήταν οικογενειακός ή και συνεταιριστικός, γι' αυτό και το τσελιγκάτο αποτελεί μια πρόιμη μορφή κτηνοτροφικών συνεταιρισμών (Λαζάνη, 2009, Νιτσιάκος, 1995). Γενικότερα οι ερευνητές πιστεύουν ότι στο τσελιγκάτο επιτελείται η μετάβαση από τη συγγενική μορφή οργάνωσης της παραγωγής στη συμβασιακή (Αικατερινίδης κ.α., 2002).

Ο σχηματισμός αυτός αποτελούσε μια συλλογική, εργατική αλλά και κεφαλαιουχική «επιχείρηση», όπου το κεφάλαιο αποτελούσαν τα οικογενειακά κοπάδια (Δαμιανάκος, 2002). Η κοινότητα ως ένα σύνολο αποτελούσε τον κοινωνικό χώρο μέσα στα όρια του οποίου κάποιος αναζητούσε συνεταιίρους. Σε μια συγγενική ομάδα περισσότερες από μία οικογένειες ήταν δυνατό να έχουν περίσσειμα ζωικού κεφαλαίου ούτως ώστε να χρειάζονται πρόσθετο εργατικό δυναμικό. Με αυτή την οικογένεια συνεταιρίζονται άλλες συζυγικές ή διευρυμένες οικογένειες με μικρότερες οικονομικές δυνατότητες. Αντίστοιχα, φτωχές οικογένειες που άνηκαν στην ίδια συγγενική ομάδα θα αναζητούσαν απασχόληση έξω από τα όρια αυτής της ομάδας, στους κόλπους μη σχετιζόμενων συγγενικά τσελιγκάτων (Νιτσιάκος, 1995). Με την μετάβαση, λοιπόν, των κτηνοτρόφων από τις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις στις οργανωμένες βλέπουμε ότι οι σχέσεις αυτές των συνεταιριζόμενων οικογενειών θα μπορούσαν να μην στηρίζονται αποκλειστικά σε σχέσεις αίματος, αλλά στο κοινό επαγγελματικό συμφέρον και δεν αποκλείεται συνεπώς ορισμένες φορές να μην υπήρχε και κανένας βαθμός συγγένειας.

Έτσι ο Νιτσιάκος (1995) ισχυρίζεται ότι το τσελιγκάτο ήταν σε γενικές γραμμές ένας παραγωγικός συνεταιρισμός αποτελούμενος από έναν αριθμό κτηνοτρόφων κάτω από την ηγεσία του οικονομικά ισχυρότερου (τσέλιγκας), ο οποίος διέθετε μεγάλα κοπάδια. Ο χώρος επιρροής όμως του τσέλιγκα, δεν περιοριζόταν στη σφαίρα της παραγωγής, άλλα επεκτεινόταν σε ολόκληρο το φάσμα της κοινωνικής ζωής των συνεργαζόμενων κτηνοτρόφων και των οικογενειών τους.

Αντίθετα με τις περισσότερες μελέτες που εξιδανικεύουν το τσελιγκάτο, αποδίδοντάς του έναν κοινωνικά αρμονικό και οικονομικά δίκαιο χαρακτήρα, ο Νιτσιάκος (1995) αναφέρει το τσελιγκάτο ως έναν εκμεταλλευτικό κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό βασισμένο σε πελατειακές σχέσεις, όπου πλούσιοι κτηνοτρόφοι χρησιμοποιούσαν την οικονομικά πλεονεκτική τους θέση για να

χειραγωγούν κοινωνικά και πολιτικά ολόκληρες ομάδες οικογενειών, εμπεδώνοντας έτσι την κυριαρχία τους σε ολόκληρες κοινότητες και προωθώντας τους προσωπικούς τους σκοπούς.

Οι κτηνοτρόφοι συνήθως δεν είχαν γραπτούς κανόνες και καταστατικά, όμως εφήρμοζαν πολλές αρχές του συνεργατισμού σε πνεύμα καλής πίστης και οι περισσότερες συμφωνίες στηρίζονταν στο λόγο και την εντιμότητα (Λαζάνη, 2009).

5.4. Παράγοντες σχηματισμού και ανάπτυξης του Τσελιγκάτου

Το τσελιγκάτο εμφανίστηκε αρχικά στον ορεινό κορμό της χώρας: Άγραφα, Πίνδος, Όλυμπος. Άλλα χαρακτηριστικά παραδείγματα, νομαδικού βίου στον ελλαδικό χώρο εκτός αυτού των Αγραφιωτών, αποτέλεσαν οι Έλληνες Σαρακατσάνοι, οι Βλαχόφωνοι, οι Κουτσόβλαχοι (Αρομούνοι) και οι Αρβανιτόβλαχοι (Καραγκούνηδες) (Δαμιανάκος, 2002, Λαζάνη, 2009, Sivignion, 1992).

Μεταξύ των παραγόντων που συνέβαλαν στο σχηματισμό και την ανάπτυξη του τσελιγκάτου περιλαμβάνεται η έλλειψη διαθέσιμων βοσκοτόπων, η ανάγκη χρηματοδότησης των μικρών κτηνοτρόφων, οι ελλείψεις σε εργατικά χέρια στους μεγάλους κτηνοτρόφους, η δυσκολία να συντηρηθούν οι σχέσεις ανάμεσα στους απλούς κτηνοτρόφους και στον έξω κόσμο, και η επιτακτική ανάγκη για την άμυνα και τη συνεργασία προκειμένου η κτηνοτροφία να είναι περισσότερο αποδοτική.

Όσον αφορά την έλλειψη βοσκοτόπων, επειδή οι περισσότεροι βοσκοί δεν είχαν κτήματα, ήταν υποχρεωμένοι να νοικιάζουν τα απαραίτητα βοσκοτόπια για τα κοπάδια τους. Τα ενοίκια όμως έφθαναν σε επίπεδα απρόσιτα για τους «μικρούς» κτηνοτρόφους. Έτσι μόνο οι πλούσιοι κτηνοτρόφοι μπορούσαν να αντιμετωπίσουν αυτή την κατάσταση με αποτέλεσμα οι μικροί να συνεταιρίζονται μαζί τους και να γίνονται «σμίχτες» (Λαζάνη, 2009).

Ο δεύτερος λόγος αφορά το χαμηλό εισόδημα των «μικρών» κτηνοτρόφων και την ανάγκη τους για χρηματοδότηση. Δυο επιλογές ήταν διαθέσιμες: είτε προσφυγή στον τοπικό τοκογλύφο, με καταστρεπτικές συνέπειες λόγω δυσκολιών στην αποπληρωμή, είτε στο τσελιγκάτο, το οποίο χρηματοδοτούσε τα μέλη του χωρίς τόκο. Έτσι αποτελούσε τη μόνη λύση για όσους είχαν μεγάλη ανάγκη. Επιπλέον, υπήρχε αυξημένη ζήτηση εργατικών χεριών για την κάλυψη των αναγκών της μεγάλης κτηνοτροφικής μονάδας. Όταν η εκτεταμένη οικογένεια δε διέθετε επαρκές εργατικό

δυναμικό για την επιμέλεια των κοπαδιών, συνεταιρίζονταν με άλλους κτηνοτρόφους, που είχαν λιγότερα κοπάδια αλλά μεγάλο αριθμό ατόμων που θα εργάζονταν όλοι μαζί.

Ο τέταρτος παράγοντας εστιάζει στη δυσκολία συντήρησης κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων των κτηνοτρόφων με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Οι απλοί βοσκοί δεν μπορούσαν να εξασφαλίζουν αυτές τις σχέσεις, γιατί έπρεπε να είναι συνεχώς κοντά στα κοπάδια τους, αλλά και γιατί ήταν αγράμματοι και δεν είχαν κοινωνική εμπειρία. Αντίθετα, οι εκτεταμένες οικογένειες μπορούσαν να αναθέτουν σε κάποιον από τα μέλη τους τη λειτουργία αυτή ορίζοντάς τον ως αρχηγό-διαχειριστή (Hatziminaoglou, 2005).

Και τέλος, η ανάγκη της άμυνας και της συνεργασίας για την εκμετάλλευση των ζώων. Όπως στην εκτεταμένη οικογένεια, έτσι και τα μέλη του τσελιγκάτου ανέπτυξαν μεταξύ τους πνεύμα αλληλεγγύης. Έτσι το τσελιγκάτο έπαιρνε μια μορφή ομαδικής ζωής που εξασφάλιζε τη συνεργασία και την υπεράσπιση των συμφερόντων της ομάδας ενάντια σε κάθε εξωτερική επιβουλή (Λαζάνη, 2009).

5.5. Οργάνωση και λειτουργία του Τσελιγκάτου

Η ένωση των κοπαδιών σε κοινή διαχείριση από αρκετές οικογένειες αφορά συνεργασία για την από κοινού συντήρηση των ζώων και την παραγωγή κτηνοτροφικών ειδών. Η συνεργασία διαρκεί όσο θέλουν τα μέλη του τσελιγκάτου και διαλύεται, επίσης, για τον ίδιο λόγο. Κάθε κτηνοτροφική οικογένεια που μετέχει σε τσελιγκάτο, διατηρεί όλα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας στα ζώα της, τα οποία τα ξεχωρίζει από τα άλλα με ένα διακριτό σημάδι στο αυτί (Αρσενίου, 1972, Ασδραχάς, 2003).

Η οργάνωση του τσελιγκάτου βασιζόταν στην αρχή συμπληρωματικότητας κεφαλαίου και εργασίας. Ο τσέλιγκας διέθετε το ζωικό κεφάλαιο και τις πιστωτικές διευκολύνσεις, οι συμβαλλόμενοι τσομπάνηδες προσέφεραν την εργατική τους δύναμη και οι σμίχτες την εργατική τους δύναμη συν το ζωικό κεφάλαιο που διέθεταν (Νιτσιάκος, 1995).

Το μέγεθος του τσελιγκάτου ποίκιλλε ανάλογα με το μέγεθος του κοπαδιού-πυρήνα (Νιτσιάκος, 1995). Το ανθρώπινο δυναμικό του τσελιγκάτου ήταν ιεραρχικά δομημένο και οι εργασίες ήταν αντίστοιχα κατανεμημένες στα μέλη του. Τα μέλη του τσελιγκάτου ανήκαν σε τρεις κατηγορίες, ανάλογα με τον αριθμό των ζώων που

κατείχαν και τη συνεισφορά τους στο τσελιγκάτο (Αρσενίου, 1972). Στην κορυφή της ιεραρχίας βρισκόταν ο αρχηγός του τσελιγκάτου, ο τσέλιγκας¹², και η οικογένειά του. Ο τσέλιγκας διοικούσε το τσελιγκάτο και ήταν ο επικεφαλής και υπεύθυνος για όλες τις δραστηριότητές του (Αρσενίου, 1972, Λαζάνη, 2009). Ανάμεσα στις αρμοδιότητές του ήταν η εκπροσώπηση του τσελιγκάτου έναντι τρίτων κλείνοντας συμφωνίες, όπως η διαπραγμάτευση για την ενοικίαση βοσκοτόπων, την προμήθεια ζωοτροφών, την πώληση αρνιών, μαλλιών, τυριού και άλλων προϊόντων (Αρσενίου, 1972). Ακόμη ήταν υπεύθυνος για τον καθορισμό των καθηκόντων των μελών του και συντονιστής της συλλογικής εργασίας, φρόντιζε για τη διαβίωσή τους, ενώ ήταν υπόλογος στις Αρχές του κράτους (Λαζάνη, 2009). Ως εκπρόσωπος των συνεταίρων απέναντι στην αγορά και στο κράτος, έπρεπε να συνδυάζει φυσικά, ηθικά και πνευματικά προσόντα. Να χαρακτηρίζεται από πνεύμα δικαιοσύνης, τιμιότητα, αξιοπρέπεια, μετριοπάθεια και διαλλακτικότητα καθώς επίσης και να τον διακρίνει διαπραγματευτική ικανότητα (Καρατζένης, 1991).

Ο τσέλιγκας μπορούσε να αποφασίζει μόνος του σε ότι αφορά το τσελιγκάτο, αλλά συνήθως συμβουλευόταν τα άλλα μέλη της ομάδας και αποφάσιζαν από κοινού. Συνήθως όποιος είχε τα περισσότερα ζώα γινόταν τσέλιγκας. Μερικές φορές όμως το κριτήριο αυτό δεν ίσχυε και τσέλιγκας γινόταν κάποιος που διέθετε ιδιαίτερες ικανότητες ή και με άλλες διαδικασίες, όπως για παράδειγμα αν εξασφάλιζε μια έκταση για τη βόσκηση όλου του τσελιγκάτου (Αρσενίου, 1972).

Στη δεύτερη ιεραρχικά βαθμίδα έπονταν οι σμίχτες που κατείχαν καίριες θέσεις στην παραγωγική διαδικασία (κατά βάση οι αρχηγοί των οικογενειών) (Λαζάνη, 2009). Συνήθως σε κάθε τσελιγκάτο υπήρχαν τρεις ή και περισσότεροι τέτοιοι σμίχτες. Οι υπόλοιποι σμίχτες, που είχαν λίγα ζώα, εργαζόταν κυρίως ως βοσκοί, και ο αριθμός τους σε κάθε τσελιγκάτο κυμαίνονταν από οκτώ μέχρι δέκα. Έτσι, όλα τα μέλη του τσελιγκάτου, εκτός από τον τσέλιγκα, συνήθως ονομάζονται σμίχτες (Αρσενίου, 1972, Ασδραχάς, 2003).

Λόγω της ανάγκης πρόσθετης εργασίας, ορισμένες φορές προσλαμβάνονταν και έμμισθοι βοσκοί, οι τσομπάνοι, χωρίς κοπάδια και εντάσσονταν κι αυτοί στο τσελιγκάτο. Αυτοί προέρχονταν από τον πτωχό πληθυσμό της περιοχής με τους οποίους δεν υπήρχε κάποια σχέση συγγένειας. Η κυρίαρχη θέση του τσέλιγκα στα μέλη των οικογενειών του τσελιγκάτου ήταν δεδομένη. Αυτή όμως επεκτεινόταν (και μάλιστα σε

---

¹² Σε πολλά μέρη επονομαζόταν κεχαγιάς (αρχιτσέλιγκας), γιατί ήταν αυτός που καθόριζε που θα στηνόντουσαν τα καλύβια, δηλαδή το μέρος που θα «κόνευαν» (Λαζάνη, 2009).

μεγαλύτερο βαθμό) και προς τους μη συγγενείς, μισθωτούς, πτωχούς κτηνοτρόφους στους οποίους παρείχαν προστασία και με τους οποίους αναπτύχθηκαν σταθερές πελατειακές σχέσεις, τουλάχιστον μέχρι την εποχή του μεσοπολέμου (Νιτσιάκος, 1993).

Η παραπάνω κατηγοριοποίηση, η οποία βασιζόταν στον αριθμό ιδιόκτητων ζώων, δε δημιουργούσε διακρίσεις ή ιδιαίτερα δικαιώματα μεταξύ των μελών. Όλοι εξίσου μετείχαν σε όλες τις δουλειές: στη φύλαξη του κοπαδιού, τη βοσκή, το άρμεγμα, την τυροκομία, το κούρεμα και την περιποίηση των ζώων. Επιπλέον, στις εργασίες αυτές βοηθητικά, και χωρίς αμοιβή, μετείχαν και τα μέλη των οικογενειών τους, τα παιδιά τους και οι γυναίκες τους. Τα μέλη αυτά βρισκόταν στην ιεραρχία πάνω από τους έμμισθους τσοπάνηδες (Αρσενίου, 1972, Λαζάνη, 2009).

Μέσα στο τσελιγκάτο, δημιουργούνταν μία σχέση μεταξύ τσέλιγκα και τσομπάνου που υπερέβαινε τα απλά όρια της σχέσης εργοδότη εργαζομένου. Δεν ήταν απλά οικονομική η σχέση τους, αλλά είχε κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Ο τσέλιγκας, κάλυπτε οικονομικά τους ενταγμένους τσομπάνους, αλλά επιπλέον παρείχε σε αυτούς κοινωνική και πολιτική προστασία λόγω των ισχυρών διασυνδέσεών του με ισχυρούς πολιτικά και κοινωνικά άνδρες εντός και εκτός της τοπικής κοινωνίας. Δημιουργήθηκαν κατ' αυτόν τον τρόπο σχέσεις απόλυτης εξαρτήσεως τσέλιγκα και υφισταμένων κτηνοτρόφων (Νιτσιάκος, 1993).

Σχετικά με την λειτουργία του τσελιγκάτου είναι απαραίτητο να αναφέρουμε και την διευθέτηση των πιστωτικών λειτουργιών του τσέλιγκα με τους σμίχτες και τους απλούς τσομπάνους. Κατά τη λήξη κάθε κτηνοτροφικής περιόδου, την άνοιξη και το φθινόπωρο, πριν από κάθε μετακίνηση, ο τσέλιγκας μαζί με τους αρχηγούς των οικογενειών του τσελιγκάτου σε μία συγκέντρωση με καθολική συμμετοχή, έκανε τους λογαριασμούς και μοίραζε τα κέρδη με κριτήριο τον αριθμό των παραγωγικών ζώων που καθένας διέθετε μετά την αφαίρεση των εξόδων από το ακαθάριστο εισόδημα. Από την άλλη πλευρά οι τσομπάνηδες που δεν είχαν καθόλου ζώα έπαιρναν τον προσυμφωνημένο μισθό, γνωστό και ως «ρόγα», αν φυσικά απέμενε ένα χρηματικό ποσό μετά από τον υπολογισμό των πιστώσεων που είχαν καταγραφεί στον προσωπικό τους λογαριασμό (Νιτσιάκος, 1995).

5.6. Τσελιγκάτο ως θεσμός διαχείρισης των βοσκοτόπων

Ερευνητές επισημαίνουν ότι το τσελιγκάτο ως αυτό-ρυθμιζόμενος θεσμός προήγαγε την αποτελεσματική βόσκηση και την οικειοποίηση των βοσκοτόπων με τρόπο ολοκληρωμένο και αποτελεσματικό. Ο Παπαναστάσης (2003) χαρακτηριστικά αναφέρει ότι όσο υπήρχε το καθεστώς αυτοδιαχείρισης των τσελιγκάτων δεν είχε σημειωθεί καμιά περίπτωση υποβάθμισης των πόρων αυτών.

Προφανώς, η μακροβιότητα του θεσμού αυτού και το άριστο επίπεδο ρύθμισης της χρήσης των βοσκοτόπων ήταν αποτελέσματα της ορθής διαχείρισης και των κανόνων που θέσπισαν οι χρήστες προκειμένου να προστατεύσουν τον πόρο από τον οποίο είχαν άμεση εξάρτηση. Από τη διερεύνηση της βιβλιογραφίας προκύπτει ότι ο θεσμός αυτός πληρούσε τις προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης και επιτυχούς διαχείρισης. Στην ενότητα αυτή θα αναλύσουμε ορισμένες από αυτές, καθώς αναλυτικότερη παρουσίαση γίνεται στο επόμενο κεφάλαιο, όπου εξετάζεται μια συγκεκριμένη περίπτωση αυτό-οργάνωσης.

Βασικό παράγοντα της μακροβιότητας του θεσμού αποτέλεσε η σαφώς καθορισμένη ομάδα χρηστών, αφού κάποιος που δεν είχε ενταχθεί σε αυτή δεν μπορούσε να βοσκήσει τα ζώα του με το κοινό κοπάδι του τσελιγκάτου και να εκμεταλλευτεί από κοινού τον πόρο. Κανείς εκτός ομάδας δεν είχε οποιοδήποτε δικαίωμα στον βοσκότοπο του τσελιγκάτου. Επιπροσθέτως, ο μικρός αριθμός της ομάδας χρηστών διευκόλυνε τη συνεργασία και τον εντοπισμό πιθανής παραβατικής συμπεριφοράς. Η ομάδα του τσελιγκάτου (όπως αναφέρθηκε στην ενότητα 5.5.) συνήθως περιελάμβανε τον τσέλιγκα, τρεις ή και περισσότερους σμίχτες, και οκτώ μέχρι δέκα βοσκούς (Αρσενίου, 1972), οι οποίοι όριζαν ομάδες παρακολούθησης, ελέγχου και επιβολής κυρώσεων (υπό μορφή χειροδικίας πολλές φορές) κατά των ξένων εισβολέων στη γη.

Η ανάπτυξη της δυναμικότητας του τσελιγκάτου δεν ήταν απεριόριστη. Ο συνολικός αριθμός των ζώων που διατηρούσαν, και άρα και η συνολική παραγωγικότητα του τσελιγκάτου, μπορούσε να αυξηθεί μέχρι ενός ορίου, το οποίο ανταποκρινόταν στη βοσκοϊκανότητα των βοσκοτόπων. Έτσι, τα τσελιγκάτα, είχαν κίνητρα να θεσπίσουν λειτουργικούς κανόνες προκειμένου να περιορίσουν τις δραστηριότητες αλόγιστης χρήσης, να συντηρήσουν τον πόρο, και να βελτιώσουν τη φέρουσα ικανότητα του (την πρώτη ύλη τους) ώστε να επιτύχουν το ανώτερο σημείο ανάπτυξής τους (Αρσενίου, 1972).

Η περιορισμένη βλάστηση και βοσκοϊκανότητα του πόρου, ο μεγάλος βαθμός εξάρτησης των μελών του, τόσο βραχυχρόνια όσο και μακροχρόνια λόγω αδυναμίας εύρεσης διαφορετικής απασχόλησης (ή χρηματοδότησης), αποτέλεσαν ικανές συνθήκες για την ορθή διαχείρισή του. Έτσι διαμορφώθηκε (πιθανά μέσα από συνεχής δοκιμές – trial and error) ένα άριστο επίπεδο εκμετάλλευσης και θεσμών που διασφάλιζε την ορθή ρύθμιση της χρήσης και την αποφυγή καταστάσεων «τραγωδίας» (κάτι που δεν συμβαίνει σήμερα).

Οι τεχνικές βόσκησης που χρησιμοποιούνταν από τα τσελιγκάτα προστάτευαν και ταυτόχρονα αύξαναν την αποδοτικότητα των βοσκοτόπων, βελτιώνοντας τις οικονομίες κλίμακας και ελαχιστοποιώντας τα έξοδα. Συγκεκριμένα, το σύνολο των ζώων χωριζόταν σε μικρότερα κοπάδια, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους (δηλ. την ηλικία τους, τη φυσική τους κατάσταση κλπ.), και επιλεγόταν ειδικά για κάθε κοπάδι ένα συγκεκριμένο τμήμα του βοσκοτόπου. Ο διαχωρισμός αυτός των βοσκοτόπων σε τμήματα, στα οποία έβοσκαν ορισμένα κοπάδια ανάλογα με την ποσότητα και ιδιαίτερα την ποιότητα της βοσκήσιμης ύλης, διαφύλαξε τους βοσκοτόπους από την υποβάθμιση (Πετμεζάς, 2003).

Επίσης, η ύπαρξη κατάλληλης ηγεσίας με σεβασμό στη γνώση και τη συμμετοχή των χρηστών σαφώς υπήρξαν σημαντικά στοιχεία της επιτυχίας του τσελιγκάτου. Το γενικό πρόσταγμα κατανομής των κοπαδιών στο χώρο των βοσκοτόπων το είχε ο τσέλιγκας, πολλές φορές μετά από συζήτηση και σε συμφωνία με τα υπόλοιπα μέλη, των οποίων η γνώμη ήταν σεβαστή και στηρίζονταν σε πολύ καλή γνώση της οικολογίας και των παραγωγικών δυνατοτήτων των βοσκοτόπων. Για παράδειγμα, ποτέ ένα κοπάδι δεν θα επιτρεπόταν να βοσκήσει σε μια περιοχή, αν η βλάστηση δεν είχε ακόμα ετοιμαστεί, αν δηλαδή δεν είχε πρασινίσει και αναπτυχθεί σε σημείο ώστε η βόσκηση να μην προκαλέσει ανεπανόρθωτες ζημιές (Παπαναστάσης, 2003). Ακόμα, το γεγονός ότι τα ίδια τα μέλη της ομάδας ήταν η βασική μονάδα λήψης των αποφάσεων για τη χρήση του κοινόκτητου πόρου, αποφασίζοντας από κοινού για όλα τα σημαντικά θέματα και τη διαχείριση του πόρου, φανερώνει έναν αξιοσημείωτο βαθμό ευελιξίας και αυτονομίας αλλά και ευκολίας στην επιβολή κανόνων (Αρσενίου, 1972).

Επιπλέον, η λειτουργία του θεσμού του τσελιγκάτου σε σχεδόν κλειστό σύστημα είχε ως αποτέλεσμα την ύπαρξη ελάχιστων σχέσεων με την εκχρηματισμένη οικονομία. Έχοντας πλήρη αυτάρκεια ως προς τα κτηνοτροφικά προϊόντα, το τσελιγκάτο προμηθευόταν τα υπόλοιπα αναγκαία αγαθά από τους χωρικούς των

περιχώρων στη βάση της ανταλλαγής ειδών. Η ομάδα λοιπόν είχε χαμηλό επίπεδο συνάρθρωσης με τις εξωτερικές αγορές και μπορούσε να συνεχίζει να υπάρχει ακόμα και χωρίς την εξωτερική οικονομία (Δαμιανάκος, 2002).

Η ομογένεια των μελών του τσελιγκάτου (καθ' ότι είχαν ίδια εθνικότητα, θρησκεία, γλώσσα, αντιλήψεις, αξίες), η ύπαρξη στενών κοινωνικών σχέσεων και συγγενικών δεσμών συντέλεσε στην ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης και συνεργασίας μεταξύ τους και στη δημιουργία μια σχέσης αλληλεξάρτησης, που εξασφάλισε την επιβίωση αυτού του θεσμού για μια τόσο μακρά χρονική περίοδο (Νιτσιάκος, 1995).

Ένας ακόμα παράγοντας, ο οποίος αποτελεί αναγκαία συνθήκη για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών και πληρείται στην περίπτωση του τσελιγκάτου είναι αυτός της επικάλυψης μεταξύ της περιοχής κατοικίας της ομάδας των χρηστών και της θέσης του πόρου. Συγκεκριμένα οι χρήστες έμεναν σε τετράπλευρες καλύβες κοντά στους βοσκότοπους, τις οποίες κατασκεύαζαν οι ίδιοι. Έτσι, κάθε ομάδα συγκροτούσε με τις καλύβες της ένα πραγματικό συνοικισμό σε πλήρη αρμονία με τον πόρο (Αρσενίου, 1972).

Από το παράδειγμα του τσελιγκάτου αντιλαμβανόμαστε ότι υπάρχουν και στην Ελλάδα θεσμοί κοινόκτητων πόρων που έχουν επιβιώσει για μακρά χρονικά διαστήματα και παραδείγματα αυτό-οργάνωσης, από ομάδες ατόμων που κατάφεραν να θεσπίσουν κανόνες προκειμένου να περιορίσουν τις δραστηριότητες χρήσης και να προστατεύσουν τον πόρο.

Συνολικά εκτιμούμε ότι το τσελιγκάτο ως θεσμός αυτοδιαχείρισης των κοινών (βοσκοτόπων) μπορεί να χαρακτηριστεί ως επιτυχημένος. Οι κτηνοτρόφοι διέθεταν όχι μόνο κίνητρα αλλά και τη δυνατότητα (λόγω της κυριαρχίας τους στο χώρο του βοσκότοπου) να προστατέψουν και να βελτιώσουν τον πόρο αναπτύσσοντας θεσμούς κατάλληλους και λειτουργικούς. Συστηματικοί έλεγχοι εμπόδισαν τόσο την υπερβολική βόσκηση όσο την πιθανότητα οικειοποίησης του πόρου από άτομα εκτός της ομάδας.

5.7. Μετακινήσεις

Οι κτηνοτρόφοι οι οποίοι οργανώνονταν στο τσελιγκάτο ζούσαν νομαδικά. Η νομαδική ζωή και η ανάγκη της εύκολης μετακίνησης τους επέβαλλε να αποφεύγουν να δημιουργούν πραγματικό νοικοκυριό. Τους επέβαλλε, επίσης, να μη χτίζουν μόνιμες κατοικίες, αλλά να μένουν σε τετράπλευρες καλύβες κοντά στους βοσκότοπους που

κατασκεύαζαν με πέτρες (ή με ξύλα πλεγμένα με κλαδιά) και με λάσπη, για μόνωση από τη βροχή και το κρύο (Αρσενίου, 1972, Ασδραχάς, 2003).

Το τσελιγκάτο μετακινούνταν εποχικά, ανάλογα με τις ανάγκες των ζώων. Το χειμώνα τα ζώα έβοσκαν στις πεδιάδες (τσιφλίκια) και το καλοκαίρι επειδή δεν άντεχαν στους κάμπους λόγω των υψηλών θερμοκρασιών και των ασθενειών, οδηγούνταν στα βουνά. Μαζί τους μετακινούνταν και όλες οι οικογένειες με το νοικοκυριό τους. Έτσι κάθε κτηνοτροφική ομάδα μετακινείται δύο φορές το χρόνο. Μία στα τέλη Μαΐου, από τους κάμπους προς τις ορεινές περιοχές, και μία στα τέλη Οκτωβρίου αντίστροφα, από τις ορεινές περιοχές στους κάμπους. Κάθε μετακίνηση διαρκούσε συνήθως ένα μήνα. Οι θερινοί ορεινοί βοσκότοποι ήταν κοινόχρηστοι (όπου περιουσιακά δικαιώματα είχαν αποδοθεί στο τσελιγκάτο), όμως οι χειμερινοί βρίσκονταν στις πεδιάδες και ήταν ιδιωτικοί (συνήθως ανήκαν στους τσιφλικούχους). Τους χειμερινούς βοσκότοπους, ή χειμαδιά, τα τσελιγκάτα τους εξασφάλιζαν με ενοικίαση.

Αρχικά οι νομάδες αυτοί δεν είχαν μόνιμη κατοικία. Σταδιακά όμως ορισμένοι, κατασκεύασαν μόνιμους συνοικισμούς θερινής διαμονής και εξελίχθηκαν έτσι σε ημινομάδες. Στην Ελλάδα απαντώνται τρεις τρόποι μετακίνησης των ημινομάδων κτηνοτρόφων, που και στις τρεις περιπτώσεις είναι κατακόρυφη:

- α) Ευθύς ή κανονικός ημινομαδισμός, όπου οι κτηνοτρόφοι κινούνται από το πεδινό χωριό τους προς τα ορεινά.
- β) Αντίστροφος ημινομαδισμός, όπου οι κτηνοτρόφοι κινούνται από το ορεινό χωριό τους προς τα πεδινά (χειμαδιά).
- γ) Μικτός ημινομαδισμός, όταν το χωριό βρίσκεται στους πρόποδες του βουνού, οπότε τα ζώα μετακινούνται και προς τις δύο κατευθύνσεις (το καλοκαίρι προς τα ορεινά και το χειμώνα προς τα πεδινά).

Κατά τις μετακινήσεις τους οι κτηνοτρόφοι ακολουθούσαν συγκεκριμένη πορεία σε ομαλά εδάφη, με όσο το δυνατόν μικρότερες κλίσεις (ρέματα, κοίτες ποταμών).

Ο ημινομαδισμός μεγάλων αποστάσεων λειτουργεί σε ιδιαίτερο οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, όπως είναι τα μεγάλα κράτη ή οι αυτοκρατορίες. Έτσι όσο υφίστατο η Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι μετακινήσεις των κτηνοτρόφων ήταν πολύ εύκολες γιατί δεν υπήρχαν σύνορα. Με τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη Μικρασιατική Καταστροφή χαράχτηκαν τα όρια των κρατών στη βαλκανική χερσόνησο. Η δημιουργία εθνικών κρατών στα Βαλκάνια και η χάραξη συνόρων, παρεμπόδιζε τις ποιμενικές μετακινήσεις και ταυτόχρονα επιβλήθηκαν υψηλοί δασμοί

στα σύνορα (Γσακανίκα και Ισπικούδης, 2006).

5.8. Ο ρόλος του Τσελιγκάτου στην παραγωγική δομή και ιστορία της χώρας

Στο πλαίσιο των παραγωγικών δραστηριοτήτων, το τσελιγκάτο αποτελεί βασική μορφή κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης του πρωτογενούς κλάδου της οικονομίας. Καθώς ο αγώνας επιβίωσης των ανθρώπων γινόταν όλο και πιο απαιτητικός η γεωργία από μόνη της υπήρξε ανεπαρκής και σταδιακά άρχισε να υποχωρεί δίνοντας ώθηση στην κτηνοτροφία, το αποτέλεσμα ήταν η στροφή στην ποιμενική δραστηριότητα και η ανάπτυξη βιοτεχνιών για την επεξεργασία προϊόντων που προέρχονταν από τα ζώα, όπως ήταν το μαλλί και το γάλα (Αικατερινίδης κ.α., 2002).

Με την κτηνοτροφία ως πρωτογενή παραγωγική δραστηριότητα, όμως, μπορούσε να αναπτυχθεί και ο εξ αυτής εξαρτώμενος δευτερογενής τομέας της ορεινής οικονομίας. Δηλαδή η οικοτεχνική ή βιοτεχνική επεξεργασία μαλλιού, υφαντική, τυροκομική και η επεξεργασία δερμάτων (βυρσοδεψία) (Αικατερινίδης κ.α., 2002). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη και του τριτογενούς τομέα της τοπικής οικονομίας, δηλαδή του εμπορίου τυροκομικών προϊόντων, κρέατος και δερμάτων.

Τα τσελιγκάτα εκτός του ρόλου που διαδραμάτισαν στην παραγωγική δομή της χώρας υπήρξαν και στήριγμα του ένοπλου αγώνα σε όλες τις δοκιμασίες του Έθνους, και κυρίως στην διάρκεια της τουρκοκρατίας (Αρσενίου, 1972). Η διπλή αυτή προσφορά τοποθετεί το τσελιγκάτο, από τη μία, στις οικονομικές μονάδες που δημιούργησε ο άνθρωπος για την κοινωνική παραγωγή και, από την άλλη, στα συλλογικά εκείνα όργανα που σφυρηλάτησε το έθνος για τους αγώνες της ανεξαρτησίας του. Τα τσελιγκάτα στην απελευθέρωση του έθνους από τους τούρκους πρόσφεραν οπλαρχηγούς, περίθαλψη, πληροφορίες, εφόδια και γενικά όλες εκείνες τις υπηρεσίες που εξασφαλίζει σε τακτικό στρατό το εκάστοτε οργανωμένο κράτος, χωρίς να ανατεθεί στα τσελιγκάτα τέτοια αποστολή από κανέναν. Για τον ελληνισμό, λοιπόν, το τσελιγκάτο υπήρξε τροφός στις δοκιμασίες του και στις πολεμικές του περιπέτειες. Μ' αυτήν την δεύτερη ιδιότητά του το τσελιγκάτο κατατάσσεται στα συλλογικά εκείνα όργανα που στήριξαν τον ελληνισμό στον μεγάλο του αγώνα.

5.9. Η παρακμή του Τσελιγκάτου

Η κατάσταση που επικρατεί στις ημινομαδικές κτηνοτροφικές κοινότητες σήμερα εξηγείται σε μεγάλο βαθμό με βάση τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στον αγροτικό χώρο στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα (Νιτσιάκος, 1995).

Όπως αναφέρθηκε, το τσελιγκάτο δέχτηκε το πρώτο πλήγμα μετά την ίδρυση των βαλκανικών εθνικών κρατών (βαλκανικοί πόλεμοι 1912- 1913¹³), που όρθωσαν σοβαρά εμπόδια στις μετακινήσεις των κοπαδιών. Επιπλέον, οι τοπικές κοινωνίες εντάχθηκαν σε κράτη, χάνοντας τη σχετική αυτονομία και θεσμική ευελιξία που απολάμβαναν στην παραπαίουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία (Τσακανίκα και Ισπικούδης, 2006).

Η αγροτική μεταρρύθμιση, που ξεκίνησε το 1917, επέφερε το δεύτερο πλήγμα. Αυτή έθεσε τέρμα σε μια ιστορική εποχή που χαρακτηρίστηκε από τον αγροτικό-κοινωνικοοικονομικό θεσμό του τσιφλικιού. Λόγω της μεγάλης εξάρτησης και συμπληρωματικότητας του τσελιγκάτου από το τσιφλίκι η κατάργηση του δευτέρου έφερε ουσιαστικά και την παρακμή του πρώτου. Πιο συγκεκριμένα, η τσιφλίικη γη απαλλοτριώθηκε, κατατμήθηκε σε πολλούς μικρούς κλήρους και διανεμήθηκε στους αγρότες και τους πρόσφυγες. Το αποτέλεσμα ήταν ολέθριο για τα τσελιγκάτα. Η διάσπαση της χωρικής ενότητας των τσιφλικιών περιόρισε σημαντικά τη δυνατότητα εύρεσης διαθέσιμης γης μεγάλης έκτασης, η οποία ήταν αναγκαία για το τσελιγκάτο κατά τη χειμερινή περίοδο. Στη νέα κατάσταση τα συναλλακτικά κόστη διαμόρφωσης τέτοιων γαιών (π.χ. κόστη έρευνας γης προς ενοικίαση, διαπραγμάτευση με τους ιδιοκτήτες, σύναψη και επιβολή σύμβασης, κτλ.) αυξήθηκαν κατακόρυφα καθώς αντί για έναν (τον τσιφλικά) το τσελιγκάτο έπρεπε τώρα να διαπραγματευτεί με πολλούς μικρούς ιδιοκτήτες γης (Νιτσιάκος, 1995, Ζουμπουλάκης, 2005).

Επίσης η διανομή της γης συνοδεύτηκε από την εισαγωγή της εντατικής καλλιέργειας, σε αντίθεση με την εκτατική καλλιέργεια που χαρακτήριζε το τσιφλίκι (βλέπε περιόδους αγρανάπαυσης), περιορίζοντας από τη μια τη διαθεσιμότητα γης, η οποία δεν καλλιεργούταν και ήταν θεωρητικά διαθέσιμη για βόσκηση, και από την άλλη οδηγώντας σε αύξηση της παραγωγικότητας της γης αυξάνοντας κατακόρυφα το κόστος ενοικίασης (Τσακανίκα και Ισπικούδης, 2006). Επιπλέον, η εντατικοποίηση της καλλιέργειας, ο κατακερματισμός της γης και η διανομή της ως τότε κοινόχρηστης γης

---

¹³ Στους βαλκανικούς πολέμους (1912-1913) η Βαλκανική Συμμαχία απέσπασε από την Οθωμανική Αυτοκρατορία την Μακεδονία και το μεγαλύτερο μέρος της Θράκης.

σε ιδιώτες (πολλές φορές κατά μήκος των μεταναστευτικών διαδρομών του τσελιγκάτου) περιόρισε σημαντικά τη δυνατότητα μετακινήσεών του, που όπως είδαμε αποτελούσε ζωτικό στοιχείο της ύπαρξής του. Έτσι, η εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης σήμανε την σταδιακή εγκατάλειψη της ημινομαδικής κτηνοτροφίας και την καταστροφή του τσελιγκάτου.

Σε μια προσπάθεια προσαρμογής των τσελιγκάτων στις νέες συνθήκες, τα κοπάδια χωρίστηκαν, και η βόσκηση στους χειμερινούς βοσκότοπους γινόταν τμηματικά και από μικρότερες ομάδες ζώων (Sivignion, 1992). Αντίθετα, στους θερινούς βοσκότοπους, οι οποίοι ήταν και αυτοί που το τσελιγκάτο αυτό-διαχειρίζονταν, συνέχισε να υπάρχει το ίδιο σύστημα εκμετάλλευσης.

Σύμφωνα με τον Sivignion (1992) το τελειωτικό πλήγμα για το τσελιγκάτο, επήλθε με τον περιορισμό (περαιτέρω τεμαχισμό και ιδιωτικοποίηση) τόσο των χειμερινών αλλά και τμήματος των θερινών βοσκοτόπων ο οποίος ήταν επιτακτικός με την άφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, το 1922, και τις αυξημένες ανάγκες του πληθυσμού για γη και κλήρο. Ο θεσμός του τσελιγκάτου επιβίωσε για λίγες ακόμα δεκαετίες, μέχρι το 1960 περίπου, ώσπου εξαφανίστηκε εντελώς (Sivignion, 1992).

5.10. Τα κρατικά μέτρα

Η υπονόμηση της ημινομαδικής κτηνοτροφίας και του τσελιγκάτου, λόγω των εξελίξεων στη γεωργία μετά την μεταρρύθμιση, δημιούργησε ένα σημαντικό οικονομικό και κοινωνικό πρόβλημα. Αυτό αφορούσε όχι μόνο την οικονομική κατάσταση μιας σημαντικής μερίδας τους πληθυσμού, των κτηνοτρόφων, αλλά και την τύχη της κτηνοτροφίας, η οποία αποτελούσε ζωτικό τομέα της εθνικής οικονομίας. Επιπλέον, ένα μέρος του φυσικού πλούτου της χώρας, οι ορεινές εκτάσεις, έμενε ανεκμετάλλευτο. Η επάνδρωση αυτών των περιοχών, μέσω της ημινομαδικής κτηνοτροφίας, είχε ζωτική σημασία όχι μόνο από οικονομική αλλά και από κοινωνική και πολιτική άποψη, καθώς τέτοιες εκτάσεις αποτελούσαν ως επί το πλείστον παραμεθόριες περιοχές, των οποίων η κατοίκηση ήταν θέμα αναγκαιότητας για αμυντικούς, κοινωνικο-πολιτικούς και δημογραφικούς λόγους (Τσακανίκα και Ισπικούδης, 2006).

Το πρώτο μέτρο με το οποίο οι κυβερνήσεις προσπάθησαν να λύσουν το πρόβλημα και να προστατέψουν τους κτηνοτρόφους αφορούσε τις βοσκές. Ο Νόμος

4818 της 14/16 Ιουλίου 1930, περί ενοικιάσεως βοσκοτόπων, προέβλεπε δικαιώματα προστατευόμενης ενοικίασης («δικαιώματα ενοικιοστασίου»), με τα οποία ένας κτηνοτρόφος που χρησιμοποιούσε κάποιο βοσκότοπο ένα χειμώνα είχε το δικαίωμα να τον ξαναχρησιμοποιήσει τον επόμενο χειμώνα με τιμή που καθοριζόταν από την κυβέρνηση. Παρ' όλα αυτά, σε διάφορες περιπτώσεις το δικαίωμα ενοικιοστασίου δεν έτυχε ευρείας αποδοχής και οι βοσκότοποι συνέχιζαν να περιορίζονται. Έτσι, στην πραγματικότητα, αν και με λιγότερη ένταση, οι χειμερινοί βοσκότοποι στους οποίους βασιζόνταν η άσκηση του ημινομαδισμού μετατρέπονταν σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις και η πορεία προς την καταστροφή των τσελιγκάτων παρέμεινε ουσιαστικά αμετάβλητη.

Ένα δεύτερο βήμα προς την επίλυση του προβλήματος έγινε από την κυβέρνηση το 1938 με την ψήφιση του Νόμου 1223 της 3 Μαΐου 1938, σύμφωνα με τον οποίο οι νομάδες κτηνοτρόφοι μπορούσαν να εγγραφούν στους κοινοτικούς καταλόγους των χωριών όπου μετακινούνταν το χειμώνα εξασφαλίζοντας έτσι βοσκή στα κοινοτικά λιβάδια. Δυστυχώς το μέτρο αυτό, αν και σε θετική τροχιά, δεν είχε την αναμενόμενη επιτυχία (Νιτσιάκος, 1995).

Συνολικά, οι προαναφερθείσες πολιτικές, σε συνδυασμό με τις πιστωτικές παροχές από το κράτος κατά τη μεταβατική περίοδο από την αγροτική μεταρρύθμιση ως και τον εμφύλιο, βοήθησαν στη βελτίωση των συνθηκών ζωής των κτηνοτρόφων, αλλά και στην ανεξαρτητοποίηση ενός σημαντικού αριθμού κτηνοτρόφων από το τσελιγκάτο και το πέρασμά τους σε μία ανεξάρτητη και ως επί το πλείστον οικογενειακή, κτηνοτροφική παραγωγική μονάδα (Τσακανίκα και Ισπικούδης, 2006, Λαζάνη, 2009). Έτσι τα τσελιγκάτα άρχισαν να αντικαθίστανται από τις άλλες μορφές συνεργατισμού, που δυστυχώς δεν αποδείχθηκαν εύρωστες στο χρόνο ούτε ικανές να διασφαλίσουν την προστασία και μακροβιότητα του πόρου.

5.11. Συμπεράσματα

Ο θεσμός του τσελιγκάτου έκανε την εμφάνισή του λόγω της ύπαρξης συγκεκριμένων κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών. Η ανάγκη για τη συλλογική αντιμετώπιση των αναγκών της κτηνοτροφίας, η έλλειψη διαθέσιμων βοσκοτόπων, η αδυναμία χρηματοδότησης των μικρών κτηνοτρόφων και η ανάγκη για άμυνα και συνεργασία αποτέλεσαν μερικούς μόνο από τους λόγους, οι οποίοι οδήγησαν στη

δημιουργία του θεσμού του τσελιγκάτου. Τα τσελιγκάτα αποτελούσαν ενώσεις χρηστών (των κτηνοτρόφων) υπό την ηγεσία, συνήθως, του οικονομικά ισχυρότερου. Όλοι οι κτηνοτρόφοι έθεταν τα ζώα τους σε κοινή διαχείριση και χρήση των διαθέσιμων βοσκοτόπων, έτσι στην ουσία θα μπορούσαμε να πούμε ότι τόσο ο βοσκότοπος όσο και το κοπάδι αποτελούσαν κατά κάποιο τρόπο έναν κοινό πόρο. Ο θεσμός αυτός αποτέλεσε μια σημαντική δομή οργάνωσης της κτηνοτροφίας και της αποτελεσματικής αυτοδιαχείρισης των κοινών βοσκοτόπων με μακρά ιστορία και σημαντική παρουσία για την παραγωγική δομή και την ιστορία της Ελλάδας.

Σημαντική ήταν η σχέση συμπληρωματικότητας και αλληλεξάρτησης μεταξύ του θεσμού του τσελιγκάτου και αυτού του τσιφλικιού, καθώς οι τσιφλικούχοι ενοικίαζαν τους χειμερινούς βοσκότοπους σε τσελιγκάτα ως τρόπο αγρανάπαυσης προκειμένου να εξασφαλίσουν σημαντικά έσοδα και να συντηρήσουν τη γονιμότητα του εδάφους μέσω της φυσικής του λίπανσης. Λόγω αυτής της σχέσης συμπληρωματικότητας και αλληλεξάρτησης, η κατάργηση του τσιφλικιού, με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, σε συνδυασμό με άλλες εθνικο-κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές οδήγησε σταδιακά και στην παρακμή του τσελιγκάτου και την τελική κατάλυση του θεσμού περίπου στα τέλη του 1960.

Όσο, όμως, διήρκεσαν οι οργανωμένες ενώσεις χρηστών των τσελιγκάτων κατάφεραν να επιτύχουν αποτελεσματική διαχείριση των βοσκοτόπων. Στη βάση της άμεσης εξάρτησης των χρηστών από τον πόρο, οι πρώτοι ανέπτυξαν μια σειρά άτυπων θεσμικών ρυθμίσεων και κανόνων, επιτυγχάνοντας αποτελεσματικό έλεγχο στην πρόσβαση και τη χρήση και προστατεύοντας έτσι τον πόρο από την τραγωδία και την καταστροφή. Οι θεσμικές ρυθμίσεις του τσελιγκάτου άντεξαν στο χρόνο και ο θεσμός αυτός μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια επιτυχημένη περίπτωση αυτό-οργάνωσης. Από την ύπαρξη αυτής της περίπτωσης συμπεραίνουμε ότι η λύση της κοινοτικοποίησης μπορεί, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, να αποτελέσει την χρηστότερη επιλογή διαχείρισης και συντήρησης του πόρου. Η ύπαρξη ομάδων χρηστών, σαν αυτή του τσελιγκάτου, που μοιράζονται τα οφέλη και είναι οι ίδιοι υπεύθυνοι για την οργάνωσή τους και τη διαμόρφωση θεσμών διαχείρισης έχουν σαφώς καλύτερα αποτελέσματα, λόγω των κινήτρων που δημιουργούν στους οικειοποιητές για σεβασμό αλλά και βέλτιστη χρήση του πόρου. Δυστυχώς, η ύπαρξη ανάλογων άτυπων θεσμικών δομών διαχείρισης (όπως αυτή του τσελιγκάτου) έχει εκλείψει σήμερα με καταστροφικά αποτελέσματα για τους βοσκότοπους, το περιβάλλον και τη φύση γενικότερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6.

ΤΟ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

6.1. Εισαγωγή

Στο προηγούμενο κεφάλαιο πραγματοποιήθηκε μια ιστορική ανάλυση του τσελιγκάτου, η οποία μελέτησε την εμφάνιση, τη δομή οργάνωσης και λειτουργίας του, και τους παράγοντες ανάπτυξης και παρακμής του. Η όλη προσέγγιση αντιμετώπισε το τσελιγκάτο ως θεσμό αυτοδιαχείρισης των βοσκοτόπων και εστίασε στα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά του που το κατέστησαν αποτελεσματική δομή διακυβέρνησης των κοινών.

Καθώς στο προηγούμενο κεφάλαιο αναφερθήκαμε γενικά στα τσελιγκάτα και την διαδρομή τους μέσα στο χρόνο, στο παρόν κεφάλαιο θα αναφερθούμε σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, αυτή της Πατουλιάς, με σκοπό να αναλύσουμε σε βάθος τα χαρακτηριστικά του τσελιγκάτου που το κατέστησαν έναν πετυχημένο θεσμό. Ειδικότερα, θα διερευνήσουμε ποιες από τις κριτικές συνθήκες διαμόρφωσης αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών που παρουσιάζει η βιβλιογραφία υπήρχαν στο τσελιγκάτο της Πατουλιάς, πώς αναπτύχθηκαν, πώς διαμορφώθηκαν, και πώς λειτούργησαν. Η ανάλυση αυτή έρχεται να επιβεβαιώσει, να συμπληρώσει και να αναδιαμορφώσει (μέσα από μια διαδικασία τριγωνισμού) τα ευρήματα του προηγούμενου κεφαλαίου και να ολοκληρώσει τη μελέτη μας για το τσελιγκάτο ως θεσμό διακυβέρνησης των κοινών.

6.2. Συλλογή δεδομένων και συνεντεύξεις

Οι πληροφορίες που παρέχονται στο κεφάλαιο αυτό προήλθαν από τις πολύωρες συνεντεύξεις με τους κυρίους Κίσσα Χρήστο και Κίσσα Βασίλειο, δύο εν ζωή μέλη του τσελιγκάτου που έζησαν το θεσμό αυτό και τον θυμούνται. Επιπλέον στοιχεία συγκεντρώθηκαν από τις μαρτυρίες άλλων νεότερων χωρικών που άκουσαν για το τσελιγκάτο από τους παλαιότερους.

Όπως αναφέρθηκε, οι συνεντεύξεις βασίστηκαν σε δομημένες, ανοιχτού τύπου ερωτήσεις που διερευνούσαν τα χαρακτηριστικά του τσελιγκάτου της Πατουλιάς. Οι

ερωτήσεις αυτές καταρτίστηκαν με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία αντανακλώντας τις κριτικές συνθήκες που έχουν προταθεί για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών, όπως παρουσιάστηκαν στην ενότητα 2.6.

Η συνέντευξη αποτελούνταν από τέσσερις θεματικές ενότητες που ομαδοποιούν συναφείς συνθήκες. Η πρώτη ενότητα περιείχε ερωτήσεις σχετικά με τους χρήστες και τους δυνητικούς χρηστές του πόρου. Η δεύτερη ενότητα περιείχε ερωτήσεις σχετικά με τον υπό μελέτη πόρο, δηλαδή τον βοσκότοπο. Η τρίτη ενότητα περιελάμβανε ερωτήσεις σχετικά με τις θεσμικές ρυθμίσεις και η τέταρτη ενότητα ερωτήσεις που αφορούν θέματα σχετικά με το εξωτερικό περιβάλλον. Οι ερωτήσεις που διαμορφώθηκαν ήταν στο σύνολό τους 38 και παρουσιάζονται λεπτομερέστερα στο Παράρτημα Α΄.

Οι ερωτήσεις της συνέντευξης πριν την τελική τους διαμόρφωση ελέχθησαν ως προς τη σαφήνεια και τη σωστή διατύπωσή τους τόσο από τον ερευνητή και τον επιβλέποντα όσο και από άλλους κατοίκους του χωριού. Οι συνεντεύξεις και η συζήτηση που έγινε με τους ερωτώμενους καταγράφηκαν με ηχογράφηση, «απομαγνητοφωνήθηκαν» και αναλύθηκαν ως προς τη συνάφεια τους και τα αποτελέσματά τους παρουσιάζονται στην συνέχεια του κεφαλαίου.

6.3. Περιγραφή της περιοχής μελέτης

Η περίπτωση που θα εξεταστεί αφορά την Πατουλιά, μια περιοχή που περιλαμβάνει ένα κτηνοτροφικό οικισμό και ένα βοσκότοπο. Βρίσκεται στο δημοτικό διαμέρισμα του Πετροχωρίου του Δήμου Αργιθέας (15,299.4 εκτάρια) και τοποθετείται στο δυτικό τμήμα του Νομού Καρδίτσας, στην κεντρική Ελλάδα. Η Πατουλιά, αποτελεί μέρος του κεντρικού ορεινού όγκου των Αγράφων της Νότιας Πίνδου και βρίσκεται στην αρχή της υδρολογικής λεκάνης του ποταμού Αχελώου (Γκούρλας, 2004, Tsiouvaras et al., 2009).

Η τοπογραφική διαμόρφωση του δημοτικού διαμερίσματος του Πετροχωρίου φαίνεται στον δασοπονικό χάρτη του Παραρτήματος Β΄ (Χάρτης 6.1). Το υπερθαλάσσιο ύψος στην περιοχή κυμαίνεται από 1000 έως 1857 μέτρα και οι κλίσεις κυμαίνονται από 30% έως 80%, ενώ η έκθεση προς τον ορίζοντα είναι Νότια – Νοτιανατολική. Το κλίμα είναι ηπειρωτικό, με ψυχρούς και υγρούς χειμώνες, βαριές χιονοπτώσεις και ζεστά ξηρά καλοκαίρια (Γκούρλας, 2004, Tsiouvaras et al., 2009).

Κατά τη θερινή περίοδο η υδατοπαροχή μηδενίζεται σχεδόν σε όλα τα μικρά ποτάμια, ενώ τη χειμερινή είναι σημαντική. Πηγές με πόσιμο νερό μικρής ροής, υπάρχουν λίγες και διατηρούν τη ροή τους όλους τους μήνες του χρόνου (Γκούρλας, 2004).

Σχετικά με τις γεωλογικές, πετρογραφικές και εδαφικές συνθήκες στην περιοχή το βασικό πέτρωμα είναι οι σκληροί ασβεστόλιθοι, οι οποίοι απαντώνται κυρίως στις απότομες κορυφές και πλαγιές, και ελάχιστα στο κάτω μέρος, καθώς και στο δεξιό μέρος του τμήματος εμφανίζεται ο Φλύσχης. Τα εδάφη εμφανίζονται γενικά αβαθή και την παρεδαφιαία βλάστηση αποτελεί η ποώδης βλάστηση από διάφορα βοσκόφυτα. Η περιοχή χαρακτηρίζεται από το Δασαρχείο Μουζακίου ως βοσκότοπος Αλπικής ζώνης με καθόλου αναγέννηση, ο οποίος καλύπτει μόνον ανάγκες βοσκής (Γκούρλας, 2004). Η παρακάτω φωτογραφία (Σχήμα 6.1.) απεικονίζει τα οικήματα των χρηστών του βοσκότοπου καθώς και ένα τμήμα αυτού.

Σχήμα 6.1. Ο οικισμός του βοσκότοπου Πατουλιάς

Πηγή: Κίσσας Χ.

Η υπό μελέτη περιοχή από άποψη ιδιοκτησίας ανήκει στην κυριότητα του Ελληνικού Δημοσίου και προήλθε από τη διαδοχή του Οθωμανικού Κράτους, μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας το έτος 1881 σύμφωνα με την σύμβαση της Κωνσταντινουπόλεως της 20 Ιουνίου/ 8 Ιουλίου 1881, που κυρώθηκε με το Ν.ΠΔ

2/1882 (Άρειος πάγος 418/1971)¹⁴.

Σχετικά με την ασφάλεια της ιδιοκτησίας ολόκληρης της δασικής περιοχής, αποτερματισμός και οριοθεσία του δάσους δεν έγιναν μέχρι σήμερα, γιατί τα όρια είναι ασφαλή και διέρχονται από χαρακτηριστικά σημεία, δηλαδή κορυφές και ποτάμια. Το προϊόν που παράγουν οι βοσκότοποι του Πετροχωρίου (μεταξύ των οποίων και η Πατουλιά) είναι η βοσκήσιμη ύλη για τα αγροτικά ζώα ενώ τα κύρια δασικά προϊόντα του δάσους είναι η τεχνική ξυλεία ελάτης για την κάλυψη των ατομικών αναγκών των κατοίκων της περιοχής και τα καυσόξυλα δρυός και άλλων δασοπονικών ειδών (Γκούρλας, 2004).

6.4. Το τσελιγκάτο της Πατουλιάς

Από ανέκαθεν η οικονομία της περιοχής στηρίζονταν κατά κύριο λόγο στην κτηνοτροφία. Σε μια προσπάθεια βελτίωσης της παραγωγής τους και μείωσης του κόστους, οι κάτοικοι του χωριού (Πετροχώρι) μεταφέρθηκαν στην ορεινότερη περιοχή της Πατουλιάς (σε υψόμετρο 1.600 μέτρα) και δημιούργησαν εκεί τον αντίστοιχο ορεινό οικισμό, καθώς η περιοχή αυτή προσέφερε στα κοπάδια τους υψηλή ποιότητα και ποσότητα βοσκήσιμης ύλης. Η οργάνωση της κοινωνίας αυτών των κτηνοτρόφων βασίστηκε στο θεσμό του τσελιγκάτου, τον παραγωγικό αυτό σχηματισμό όπου οι χρήστες ένωναν τα ζώα τους σε κοινή διαχείριση κοπαδιού και διαθέσιμης βοσκήσιμης γης.

Η παρούσα ενότητα περιγράφει το θεσμό του τσελιγκάτου όπως είχε διαμορφωθεί στη περίοδο 1940-1960 περίπου και υπάρχει στις μνήμες των αδελφών Κίσσα, οι οποίοι έζησαν το θεσμό. Το τσελιγκάτο της Πατουλιάς μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια ιδιαίτερης μορφής «επιχείρηση» αποτελούμενη από πολλές οικογένειες, που συνήθως συνδέονταν εξ αρρενογονίας, χωρίς αυτό να είναι απόλυτο. Κάθε κτηνοτρόφος συνεισέφερε στο τσελιγκάτο το κεφάλαιό του, δηλαδή τα ζώα του. Στον αλπικό βοσκότοπο της Πατουλιάς οι συνεργαζόμενοι κτηνοτρόφοι ένωναν τα ζώα τους σε κοινή διαχείριση και τα βοσκούσαν στον κοινής ιδιοκτησίας θερινό βοσκότοπο. Κατά τη χειμερινή περίοδο οι κτηνοτρόφοι ενοικίαζαν βοσκότοπους για την κάλυψη

---

¹⁴ Η ιδιοκτησιακή κατάσταση του εν λόγω βοσκότοπου προκύπτει από το φάκελο ιδιοκτησίας του Δασαρχείου Μουζακίου.

των αναγκών των κοπαδιών τους, κυρίως στο χώρο της Αιτωλοακαρνανίας και της Θεσσαλίας.

Σύμφωνα με τους Κίσσα Χ. (2012) και Κίσσα Β. (2012) ο συνεταιρισμός αυτός ήταν άτυπος, καθώς δεν υπήρχαν νομικά έγγραφα που να τον επικυρώνουν, και συγκροτούνταν από δεκαπέντε οικογένειες. Συνολικά ο αριθμός των χρηστών, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν από κοινού τον πόρο, ανέρχονταν σε 50 περίπου. Αυτοί αποτελούσαν τους χρήστες του κοινού βοσκότοπου και ήταν αυτοί οι οποίοι είχαν τα περιουσιακά δικαιώματά του. Η αύξηση του πληθυσμού ήταν εξαιρετικά μικρή και οι δομές ιδιοκτησίας ξεκάθαρα ορισμένες. Οι χρήστες είχαν το προνόμιο να αποφασίζουν αν θα επιτρεπόταν σε έναν ξένο να γίνει μέλος της κοινότητας και έτσι να αποκτήσει ανάλογα δικαιώματα. Συνήθως δεν επιτρέπονταν η πρόσβαση. Τα δικαιώματα αυτά (πρόσβασης και χρήσης) μοιράζονταν εξίσου οι απόγονοι όσων μετείχαν στο τσελιγκάτο. Πάντως, ανεξάρτητα από το σύστημα κληροδότησης που υπήρχε, μέλος της κοινότητας μπορούσε να γίνει κάθε κάτοικος ή απόγονος των κατοίκων του Πετροχωρίου που θα αποφάσιζε να ασχοληθεί με την κτηνοτροφία. Συνοψίζοντας, δηλαδή, για να γίνει κατανοητό τα περιουσιακά δικαιώματα στον βοσκότοπο μπορούσαν να έχουν αποκλειστικά όσοι ήταν κάτοικοι του χωριού του Πετροχωρίου και ασχολούνταν με την κτηνοτροφία. Χρειαζόταν ωστόσο η σύμφωνη γνώμη των υπαρχόντων μελών, η οποία συνήθως δινόταν χωρίς να υπάρχουν κάποιοι «αδιαίτεροι» (δηλ. μεταξύ των χρηστών) μηχανισμοί αποδοχής πέραν της εγκατάστασης του ενδιαφερομένου και της εγγραφής του στα μητρώα του χωριού. Οι κανόνες πρόσβασης και χρήσης του βοσκότοπου επινοήθηκαν τοπικά από τους ίδιους τους χρήστες και αποτελούσαν παράδοση των ρυθμίσεων και θεσμών που είχαν κληρονομήσει από τους προγόνους τους.

Ως αρχηγός του τσελιγκάτου οριζόταν αυτός που κατείχε το μεγαλύτερο μέρος ζωικού κεφαλαίου του κοινού κοπαδιού και μπορούσε να αλλάξει μόνο εάν υπήρχε κάποιος κτηνοτρόφος που να διέθετε μεγαλύτερο ζωικό κεφάλαιο από αυτόν. Ανεξάρτητα, όμως, του ποιος ήταν ο αρχηγός οι αποφάσεις λαμβανόταν από το σύνολο των κτηνοτρόφων που μετείχαν στο συνεταιρισμό, το ίδιο και η κατανομή των ζώων στον βοσκότοπο (Κίσσας Χ., 2012, Κίσσας Β., 2012).

Η έκταση του κοινού βοσκότοπου που χρησιμοποιούνταν από τα κοπάδια του τσελιγκάτου για την κάλυψη των αναγκών βόσκησης κατά τους θερινούς μήνες, όπως αναφέρει ο Κίσσας Χ. (2012) ανερχόταν σε μερικές χιλιάδες στρέμματα και τα όριά του καθορίζονται από το φυσικό περιβάλλον, καθώς γύρω του υπάρχουν δασώδεις εκτάσεις, κορυφές ή ποτάμια. Ο πόρος και τα όρια του δεν μεταβλήθηκαν στο χρόνο

παρά την εντατική χρήση της γης των γύρω περιοχών και της πίεσης που κατά καιρούς ασκήθηκαν. Σε κοντινή απόσταση από αυτόν υπήρχε η περιοχή κατοικίας, η οποία χρησιμοποιούταν για τη διαβίωση των χρηστών του βοσκότοπου και την αποθήκευση της παραγωγής του γάλατος, του τυριού και των άλλων τυροκομικών προϊόντων.

Είναι σκόπιμο στο σημείο αυτό να αναφερθούμε στον τρόπο οργάνωσης του κοινού κοπαδιού. Στην πραγματικότητα, όπως αναφέρεται από τους Κίσσα Χ. (2012) και Κίσσα Β. (2012) δεν υπήρχε ένα κοπάδι, αλλά περισσότερα. Οι κτηνοτρόφοι (αφού ένωναν τα ζώα τους σε ένα κοινό ποίμνιο) χώριζαν τα παραγωγικά ζώα¹⁵ σε δύο κοπάδια. Αυτές οι δύο ομάδες ζώων τρέφονταν από την υψηλής ποιότητας βλάστηση του βοσκότοπου. Τα υπόλοιπα μη παραγωγικά ζώα¹⁶ τρέφονταν σε άλλες εκτάσεις βοσκής (εκτός του κοινού τόπου βόσκησης της Πατουλιάς) με χαμηλότερης ποιότητας βλάστηση. Το κτηνοτροφικό κεφάλαιο που μας αφορά εδώ είναι αυτό του βοσκότοπου της Πατουλιάς (παραγωγικά ζώα) και το οποίο στην περίοδο 1940-1960 αριθμούσε περί τα χίλια ζώα.

Οι εργασίες φύλαξης των κοπαδιών καθορίζονταν ανάλογα με τον αριθμό των ζώων που ο κάθε κτηνοτρόφος είχε υπό την ιδιοκτησία του¹⁷. Με τον ίδιο τρόπο καθοριζόταν και η συνεισφορά στις υπόλοιπες εργασίες, όπως το άρμεγμα. Ο Κίσας Β. (2012) αναφέρει περί αυτού: *“Αυτοί που βοηθούσαν στο άρμεγμα στην ουσία ξεχρέωναν τη φύλαξή τους”*. Για παράδειγμα εάν κάποιος είχε δέκα ζώα θα εργαζόταν μια ημέρα στη φύλαξη ενός κοπαδιού ή εναλλακτικά μια μέρα στο άρμεγμα. Έτσι αναλογικά οι εργασίες επιμερίζονταν σε αυτούς που κατείχαν είκοσι ή πενήντα ή ακόμα και τριακόσια ζώα.

Ακόμα, σύμφωνα με τους Κίσσα Χ. (2012) και Κίσσα Β. (2012) ανάλογα με τον αριθμό των παραγωγικών ζώων που διέθετε ο κάθε ιδιοκτήτης καθορίζονταν και η ποσότητα του συνολικού παραγόμενου προϊόντος, κατά βάσει γάλατος, που του αντιστοιχούσε. Για παράδειγμα, εάν κάποιος διέθετε πενήντα παραγωγικά ζώα έπρεπε να του αποδοθούν πενήντα λίτρα από τη συνολική παραγωγή γάλατος, δηλαδή ανεξάρτητα από το ποια ζώα το παρήγαγαν, δικά του ή μη. Από τη στιγμή που συγκεντρωνόταν όλη την ποσότητα για αυτόν ακολουθούσε η σειρά του επόμενου. Εάν κάποιος κτηνοτρόφος διέθετε πολλά ζώα μπορεί η ποσότητα γάλατος που του αναλογούσε να μην συγκεντρωνόταν σε μία ημέρα. Έτσι για παράδειγμα εάν κάποιος

¹⁵ Τα παραγωγικά ζώα τα αποκαλούσαν “γαλάρια”, δηλαδή αυτά που παρήγαγαν γάλα.

¹⁶ Ως μη παραγωγικά θεωρούνταν τα ζώα που δεν γεννούσαν (αλλιώς “στέρφά”).

¹⁷ Αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι πάρα την κοινή διαχείριση ο κάθε κτηνοτρόφος είχε κάποιο διακριτό σημάδι, ώστε να ξεχωρίζει το δικό του ζωικό του κεφάλαιο.

είχε τριακόσια παραγωγικά ζώα και έπρεπε να πάρει τριακόσια λίτρα γάλατος, έπαιρνε το γάλα πολλών ημερών μέχρι να συγκεντρωθεί όλη η ποσότητα που του αναλογούσε. Αυτό συνέχιζε μέχρι να τελειώσει η σειρά όλων και να αρχίσει πάλι από την αρχή. Το μοίρασμα γινόταν δίκαια, καθώς χρησιμοποιούσαν ως μονάδα μέτρησης ένα σκεύος με γνωστή χωρητικότητα για τους ίδιους.

Εξαίρετης σημασίας για τη μακροβιότητα του πόρου αποτέλεσε το γεγονός ότι οι χρήστες του πόρου γνώριζαν τις δυνατότητες βλάστησης και βόσκησης του πόρου. Αυτή η εκτίμηση είχε τη βάση της στη μακρά διαγενεαλογική εμπειρία του παρελθόντος, όπου εμπειρικά (trial and error) είχε προσδιορίσει το άριστο μέγεθος βοσκοϊκανότητας μετά από καταστάσεις υπερβόσκησης και έλλειψης βοσκήσιμης ύλης. Έτσι είχε διαμορφωθεί αυτό το απλό αλλά βασικό πρότυπο-κανόνας, ο οποίος ρύθμιζε τη χρήση του κοινού βοσκότοπου, και έλεγε ότι ο βοσκότοπος δεν δύναται να θρέψει με τη φυτική του κάλυψη αριθμό ζώων μεγαλύτερο των χιλίων.

Αναφορικά με τη διαδικασία αστυνόμευσης του πόρου, δεν υπήρχε κάποιος που να επιβλέπει αν τηρείται ο παραπάνω κανόνας και να μετράει καθημερινά τα ζώα, ώστε να ελέγχει αν κάποιος έδρασε παραβατικά έναντι των άλλων. Στην ουσία κάτι τέτοιο δεν χρειαζόταν, αφού οι παραβάσεις γινόταν εύκολα αντιληπτές από τους ίδιους τους χρήστες. Πιο συγκεκριμένα, στη περίπτωση που κάποιος έστελνε παραπάνω ζώα για βόσκηση (πράγμα που δε συνέβαινε λόγω των σχέσεων εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης που είχαν αναπτυχθεί στα χρόνια μεταξύ των χρηστών) αυτό γινόταν εμφανές πρακτικά κατά τη διαδικασία της συλλογής του γάλατος, όπου μετρούσαν τα ζώα για να μοιράσουν το γάλα. Ακόμα, για την προστασία του πόρου δεν επιτρεπόταν να βοσκήσει ακατάλληλο είδος ζώου στο βοσκότοπο. Κάτι τέτοιο μπορούσε να είναι καταστροφικό, κυρίως επειδή η βλάστηση του βοσκότοπου ήταν χαμηλή. Επίσης, υπήρχε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα βόσκησης και ο βοσκότοπος χρησιμοποιούνταν για μια μόνο περίοδο του έτους. Αυτή ήταν από το Μάιο έως το Νοέμβριο το αργότερο (Κίσσας Χ., 2012).

Όπως γίνεται αντιληπτό υπήρχαν περιορισμοί στη βόσκηση ώστε να ανανεώνεται ο πόρος και τα παραπάνω έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην προστασία του. Επιπλέον, το γεγονός ότι οι χρήστες του πόρου δεν είχαν εναλλακτικό τρόπο εκτροφής των ζώων τους, εκτός από αυτόν της απευθείας βόσκησης τον οποίο εφήρμοζαν, δημιουργούσε ένα υψηλό επίπεδο ζήτησης του πόρου κατά τη διάρκεια της θερινής περιόδου και κατ' επέκταση μεγάλη εξάρτηση από αυτόν. Επειδή, λοιπόν, η συντήρηση του κτηνοτροφικού τους κεφαλαίου ήταν απαραίτητη για την οικονομία των κατοίκων,

θεωρούνταν επιβεβλημένη η αποτελεσματική διαχείριση των βοσκοτόπων της περιοχής και η μακροβιότητα του πόρου, ώστε αυτός να διατηρηθεί και να εξασφαλίσει ένα σταθερό εισόδημα για τους χρήστες.

Η μεγάλη εξάρτηση των χρηστών από τον βοσκότοπο και η δυνατότητα αυτού να θρέψει συγκεκριμένο αριθμό ζώων (ως χίλια), δεν τους επέτρεπε να αφήσουν κάποιον ξένο να αποκτήσει περιστασιακά πρόσβαση και να οικειοποιηθεί τη 'δική' τους βλάστηση. Έτσι πρόσβαση στον πόρο δεν μπορούσε να έχει κάποιος άλλος εκτός από τους ιδίους. Ο Κίσας Χ. (2012) αναφέρει περί αυτού: *“Ο βοσκότοπος ήταν του Πετροχωρίου και μόνο, οι συνορίτες μας δεν είχαν κανένα δικαίωμα να μούνε στη στάνη τη δική μας”*. Αν κάποιος προσπαθούσε με δόλο να τον οικειοποιηθεί υπήρχαν κυρώσεις από τους χρήστες αλλά και από εξωτερικούς ρυθμιστές, τους αγροφύλακες. Οι δεύτεροι αστυνόμευαν την περιοχή, έλεγχαν την κατανομή των ζώων και μετά από προτροπή τους επιβάλλονταν πρόστιμα για την παραβίαση των κανόνων. Τα πρόστιμα που είχαν οριστεί σε περίπτωση παράβασης, επιβάλλονταν μετά την εκδίκαση των διαφορών, και η επιβολή τους σκόπευε στο να εξασφαλιστεί ότι κανένας δεν θα προσπαθούσε να εκμεταλλευθεί παράνομα τον πόρο και να απειλήσει την βιωσιμότητα του.

Μολαταύτα σύμφωνα με τους Κίσα Χ. (2012) και Κίσα Β. (2012) είχε παρατηρηθεί ορισμένες φορές παραβίαση των ορίων του βοσκότοπου και παραβατική συμπεριφορά (free-riding) από χρήστες εκτός του τσελιγκάτου, οι οποίοι έμπαιναν στον βοσκότοπο λόγω της υψηλής ποιότητας βοσκήσιμης ύλης που διέθετε και της έλλειψης διαθέσιμης βοσκήσιμης ύλης των κοντινών βοσκοτόπων που δεν επαρκούσαν για την κάλυψη των αναγκών βόσκησης των ζώων τους. Αξιοσημείωτη είναι μια περίπτωση όπου οι παραβάτες προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τον βοσκότοπο της Πατουλιάς κατευθύνοντας τα ζώα τους προς αυτόν. Οι παραβάτες, λοιπόν, δεν κατεύθυναν απλά τα ζώα τους σε ένα τμήμα του βοσκότοπου για απευθείας βόσκηση, αλλά τα ένωσαν μυστικά κατά τις βραδινές ώρες με το κοινό κοπάδι του τσελιγκάτου. Όταν τα μέλη της κοινότητας το αντιλήφθηκαν υπήρξαν άμεσες κυρώσεις από τους ιδίους (βιαιοπραγία κατά των παραβατών) και επιβολή προστίμου μετά την επιτόπια έρευνα ενός εξωτερικού ρυθμιστή (του αγροφύλακα). Γενικότερα υπήρχε αστυνόμηση του πόρου από τους ιδίους τους χρήστες, ώστε να μην εισέλθει κάποιος παράνομα στον κοινό βοσκότοπο. Αν κάτι τέτοιο συνέβαινε ειδοποιούσαν τον αγροφύλακα. Πολλές φορές η παραβατική συμπεριφορά επαναλαμβάνονταν λόγω της μεγάλης ανάγκης για βοσκήσιμη ύλη και τότε το πρόστιμο αυξανόταν, αλλά όχι σε μεγάλο βαθμό.

Παράβαση, όμως, σύμφωνα με τον Κίσσα Χ. (2012) δεν αποτελούσε μόνο η οικειοποίηση από κάποιον ξένο. Τονίσθηκε προηγουμένως ότι δικαίωμα στον πόρο είχαν αποκλειστικά όσοι ήταν κάτοικοι του Πετροχωρίου και ασκούσαν ή αποφάσιζαν να ασκήσουν την κτηνοτροφική δραστηριότητα. Στην περίπτωση, όμως, που κάποιος κάτοικος του χωριού αναλάμβανε ξένα ζώα προκειμένου να τους εξασφαλίσει βοσκήσιμη ύλη κατά τους θερινούς μήνες, τότε οι χρήστες του πόρου αντιστέκονταν και τον αντιμετώπιζαν και αυτόν ως παραβάτη. Και σε αυτή την περίπτωση ίσχυαν οι ίδιες κυρώσεις.

Η μοναδική περίπτωση που κάποιος, ο οποίος δεν αποτελούσε μέχρι τότε μέλος της κοινότητας, μπορούσε να εκμεταλλευτεί τον συγκεκριμένο βοσκότοπο ήταν μόνο αν παντρευόταν κάποια κάτοικο του Πετροχωρίου, εγκαθίσταται στο χωριό, έκανε εγγραφή στα μητρώα του χωριού και γινόταν κτηνοτρόφος.

Μεταξύ των χρηστών του βοσκότοπου υπήρχε αλληλεγγύη, ένα είδος θεσμικού κεφαλαίου, που είχε αναπτυχθεί ως αποτέλεσμα μακροχρόνιων σχέσεων απόλυτης εξάρτησης μεταξύ τους. Η αλληλεξάρτηση οφειλόταν κυρίως στην ύπαρξη στενών, φιλικών, προσωπικών σχέσεων αλλά και συγγενικών δεσμών (να τονισθεί ότι την περίοδο αυτή οι οικογένειες είχαν πολυπυρηνική δομή). Επίσης μια σειρά εθίμων και κοινωνικών θεσμών στην περιοχή είχαν δημιουργήσει ισχυρά κοινωνικά δίκτυα και άλλες κοινωνικές δομές που δημιουργούσαν πλέγματα σχέσεων συνεργασίας ανάμεσα στους χρήστες. Παράδειγμα αποτελεί ο θεσμός της σεμπριάς, που αναφερόταν στη συνεργασία μεταξύ των κατοίκων στις γεωργικές τους δραστηριότητες¹⁸. Πιο συγκεκριμένα αφορούσε τη δημιουργία μιας άτυπης συνεταιρικής δομής μεταξύ των μελών δύο τουλάχιστον οικογενειών, όπου επέτρεπε τη συνένωση των ζώων τους (βόδια) για την από κοινού διεξαγωγή της άρσης των χωραφιών (στην περίπτωση κυρίως όπου ο καθένας διέθετε μόνο ένα ζώο). Η σεμπριά λειτουργούσε άτυπα, με προφορική συμφωνία. Υπήρχαν όμως και άλλες εμπειρίες συνεργασίας και αλληλοβοήθειας στις αγροτικές εργασίες από τους χρήστες. Χαρακτηριστική ήταν η από κοινού συνεργασία στον θέρο και το μάζεμα του καλαμποκιού (Κίσσας Χ., 2012, Κίσσας Β., 2012).

Όσον αφορά τα χαρακτηριστικά της ομάδας των χρηστών, σχετικά με τη μόρφωση και τον πλούτο δεν υπήρχαν ιδιαίτερα μεγάλες διαφορές μεταξύ των χρηστών του βοσκότοπου. Ορισμένοι είχαν λίγα περισσότερα ζώα, ενώ άλλοι είχαν μια

---

¹⁸ Να σημειωθεί ότι δευτερεύουσα δραστηριότητα πολλών κατοίκων, συμπληρωματικά της κτηνοτροφίας αποτελούσε η γεωργία.

στοιχειώδη μόρφωση και άλλοι καθόλου. Υπήρχε ακόμα ομογένεια ταυτότητας και ενδιαφερόντων, καθότι υπήρχε κοινή εθνικότητα, φυλή, θρησκεία, ήθη, έθιμα, αξίες και αντιλήψεις ανάμεσα στους χρήστες του πόρου.

Μεταξύ των χρηστών δεν υπήρξαν ιδιαίτερες διαφωνίες και αν υπήρχαν λύνονταν μεταξύ τους με μικρό κόστος. Αν κρινόταν αναγκαίο όλο το χωριό βοηθούσε στις εργασίες και ορισμένες φορές υπήρχε πρόσθετο εργατικό δυναμικό, οι τσομπάνηδες, οι οποίοι προσλαμβάνονταν από όσους είχαν την οικονομική δυνατότητα και δεν επιθυμούσαν να αναλαμβάνουν τις εργασίες φύλαξης, αρμέγματος κλπ. Αυτοί φυσικά λογοδοτούσαν στους χρήστες (Κίσσας Χ., 2012, Κίσσας Β., 2012).

Την περιοχή βάρυναν εκτός από τα δικαιώματα βοσκής από τα κοπάδια του τσελιγκάτου και δικαιώματα ξύλευσης από τους κατοίκους του χωριού. Και η ξυλεία αποτελούσε αποκλειστικό δικαίωμα των κατοίκων του χωριού και απαγορευόταν σε κάποιο ξένο να την εκμεταλλευτεί. Η διαδικασία που χρησιμοποιούνταν για την κοπή δέντρων ήταν η εξής: μια φορά το χρόνο οι αγροφύλακες προσδιόριζαν (σημαδεύοντας) τα δέντρα που θα κοπούν από τους κατοίκους, και ενέκριναν την υλοτόμηση συγκεκριμένων δέντρων.

Γενικά, υπήρχαν χαμηλά επίπεδα συνάρθρωσης με τις εξωτερικές αγορές. Τα προϊόντα που παρήγαγαν τα εμπορεύονταν, αποκτώντας κάποιο μικρό εισόδημα, μόνο εάν ήταν αρκετά ώστε να καλύψουν πρωτίστως την ίδια κατανάλωση (Κίσσας Χ., 2012, Κίσσας Β., 2012). Αποτελεί πάντως σημαντικό γεγονός ότι η ένωση αυτών των χρηστών και η αυτοδιαχείριση του βοσκότοπου αποτέλεσε την μοναδική περίπτωση αυτό-οργάνωσης στην περιοχή και σαφώς χαρακτηρίστηκε ως επιτυχημένη.

6.5. Συμπεράσματα

Το κεφάλαιο αυτό μελέτησε τη δομή και λειτουργία ενός συγκεκριμένου τσελιγκάτου, αυτού της Πατουλιάς. Ειδικότερα, βασισμένο σε μια σειρά από κριτικές συνθήκες, τις οποίες η βιβλιογραφία θεωρεί σημαντικές για την ανάπτυξη αποτελεσματικών θεσμών διακυβέρνησης των κοινών, διερεύνησε το βαθμό και τον τρόπο που οι συνθήκες αυτές βρήκαν έκφραση στην περίπτωση της Πατουλιάς.

Η πρώτη ομάδα συνθηκών εστιάζει στους χρήστες του πόρου. Ο σαφής προσδιορισμός και το μικρό μέγεθος της ομάδας, η αλληλεξάρτησή τους, η ύπαρξη ηγεσίας, η ύπαρξη κοινής ταυτότητας και κοινών κοινωνικών προτύπων (νόρμες), το

πλούσιο θεσμικό τους κεφάλαιο, αποτελούν κάποια από τα στοιχεία που η βιβλιογραφία έχει επισημάνει ως σημαντικά για την επιτυχία του θεσμού. Όπως αναφέρθηκε, όλα τα παραπάνω υπήρχαν στο τσελιγκάτο της Πατουλιάς. Μέλη της ομάδας μπορούσαν να γίνουν αποκλειστικά και μόνο όσοι ήταν πολίτες του χωριού και απασχολούνταν με την κτηνοτροφία. Λόγω μειωμένων δυνατοτήτων απασχόλησης αλλού και έλλειψης διαθέσιμης βοσκήσιμης γης (σε συνδυασμό με τη μικρή ανανεωσιμότητα του ίδιου του πόρου), η ομάδα αυτή παρουσίαζε μια ισχυρή οικονομική εξάρτηση από την κτηνοτροφία αλλά και το βοσκότοπο. Σημαντικό είναι κανείς να σταθεί στο κοινωνικό πλαίσιο των χρηστών και τον πλούτο των άτυπων θεσμών που τέτοιες μικρές παραδοσιακές κοινωνίες είχαν αναπτύξει, επιτρέποντάς τους όχι μόνο να αυτοδιαχειρισθούν αποτελεσματικά τους κοινούς τους πόρους, αλλά και να επιλύσουν ευρύτερα προβλήματα αντιμετωπίζοντας με αποτελεσματικότητα τις αντίξοες συνθήκες επιβίωσης της εποχής. Η ανάπτυξη όλων των κανόνων είχε τη βάση της στα κοινωνικά, πολιτισμικά και οικονομικά χαρακτηριστικά των παικτών, δηλαδή στην ύπαρξη κοινής ταυτότητας (ίδια εθνικότητα, θρησκεία, κουλτούρα, ήθη και έθιμα, μικρή διαφοροποίηση στα επίπεδα εισοδήματος και πλούτου) και κοινών κοινωνικών προτύπων (νόρμες).

Τα χαρακτηριστικά του κοινού πόρου εξετάζονται από τη δεύτερη ομάδα συνθηκών. Ως σημαντικά τέτοια στοιχεία αναφέρονται η ξεκάθαρη οριοθέτηση αλλά και το μικρό μέγεθος του πόρου, η ικανότητά του να ανανεώνεται, η δυνατότητα να προσδιορισθούν βέλτιστα επίπεδα άντλησης, κτλ. Τα βοσκοτόπια του τσελιγκάτου της Πατουλιάς ήταν σχετικά μικρά σε μέγεθος με όρια καθορισμένα και σαφή ώστε η περιφρούρησή τους να είναι εφικτή με σχετικά μικρό κόστος. Μέσα από την εμπειρία γενεών στην πορεία του χρόνου, οι κτηνοτρόφοι γνώριζαν το ρυθμό ανανέωσης και τα όρια εκμετάλλευσης του πόρου. Αυτό επέτρεπε τη διαμόρφωση βέλτιστου αριθμού βοσκόντων ζώων και τρόπου (και χρόνου) χρήσης του πόρου ώστε να διασφαλίζεται η βιωσιμότητα και μακροζωία του. Σημαντικό ρόλο, επίσης, έπαιξε η άμεση εξάρτηση των χρηστών από το βοσκότοπο, δημιουργώντας ισχυρά κίνητρα διατήρησης και διαφύλαξής του.

Η τρίτη ομάδα συνθηκών σχετίζεται με τις θεσμικές ρυθμίσεις που οι χρήστες αναπτύσσουν για να διαχειριστούν αποτελεσματικά τον πόρο. Η ευελιξία και συμμετοχικότητα στη διαμόρφωση, η απλότητα και σαφήνεια των κανόνων χρήσης, διαχείρισης και πρόσβασης τρίτων, και η ικανότητα ελέγχου και επιβολής αυτών τόσο εσωτερικά της ομάδας όσο και σε εξωτερικούς παίκτες, αποτελούν βασικά στοιχεία

επιτυχίας της δομής διακυβέρνησης των κοινών. Όπως είπαμε, ο μεγάλος βαθμός εξάρτησης των χρηστών από τον πόρο, σε συνδυασμό με το περιορισμένο μέγεθος και τη ικανότητα του πόρου για ανανέωση, κατέστησαν ζήτημα ύψιστης σημασίας την ανάπτυξη κανόνων που να ρυθμίζουν αποτελεσματικά τη χρήση, οικειοποίηση, και πρόσβαση τρίτων στον πόρο. Τέτοιοι κανόνες όχι μόνο αναπτύχθηκαν μέσα από συλλογικές ιστορικά διαδικασίες (που αφορούσαν τον βέλτιστο αριθμό βόσκησης ζώων, τον τρόπο βόσκησης, τους μηχανισμούς φύλαξης και τιμωρίας των καταπατητών, κτλ.), αλλά και περιφρουρήθηκαν από τους χρήστες τόσο κατά εξωτερικών όσο και πιθανών «εσωτερικών» παραβατών. Είναι σημαντικό να τονισθεί εδώ ότι η δέσμευση των χρηστών στους θεσμούς ήταν τόσο ισχυρή (και πιθανά βαθιά ριζωμένη στην κουλτούρα και συνήθειες της ομάδας) που τα επίπεδα συμμόρφωσης στους κανόνες ήταν τόσο υψηλά ώστε δεν υπήρχε ανάγκη μηχανισμών ελέγχου και επιβολής κυρώσεων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρθηκε, δεν παρατηρήθηκε ποτέ παράβαση των κανόνων από τους χρήστες, όπως βόσκηση μεγαλύτερου αριθμού ζώων από αυτόν που μπορούσε να θρέψει ο βοσκότοπος. Στην αποτελεσματικότητα αυτών των θεσμικών ρυθμίσεων συντέλεσε, επιπλέον, η ευελιξία των χρηστών και η επινόηση των θεσμών συλλογικά, βάσει των αξιών της παράδοσης και της ιστορίας τους. Έναν ακόμα παράγοντα επιτυχίας στη λειτουργία του θεσμού αποτέλεσαν και τα χαμηλά συναλλακτικά κόστη διαχείρισής του.

Η τέταρτη και τελευταία ομάδα συνθηκών επικεντρώνεται στο εξωτερικό περιβάλλον και την ύπαρξη εξωτερικών δομών ελέγχου και επιβολής κυρώσεων. Τέτοιοι εξωτερικοί παράγοντες αποτέλεσαν στο τσελιγκάτο της Πατουλιάς το ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο αστυνόμευσης και τιμωρίας των παραβατών που είχε τη βάση του στην κρατική εξουσία. Μέρος του μηχανισμού αυτού ήταν το δικαστικό σύστημα και οι αγροφύλακες που ρόλο είχαν να ελέγχουν, να συλλαμβάνουν και επιβάλλουν πρόστιμα στους παραβάτες ανάλογα των πράξεών τους.

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση του τσελιγκάτου της Πατουλιάς γίνεται εμφανής η αξία τέτοιων παραδοσιακών θεσμών αυτοδιαχείρισης και η σημασία τους στην αποτελεσματική χρήση, εκμετάλλευση και διατήρηση των κοινών πόρων. Το τσελιγκάτο αυτό περιελάμβανε σχεδόν όλους τους παράγοντες που συνιστούν τις κριτικές συνθήκες για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών. Σαφώς οι θεσμοί που αναπτύχθηκαν στο τσελιγκάτο της Πατουλιάς είναι μοναδικοί (όπως σωστά έχει επισημάνει η Ostrom, 1990), και δύσκολα μπορούν να μεταφραστούν σε άλλες περιοχές ή να αναπαραχθούν στο χρόνο. Ωστόσο η εμπειρία

που μας κληροδοτούν μπορεί να αποτελέσει τη βάση για ανάλυση, σχεδιασμό και υλοποίηση ανάλογων δομών διακυβέρνησης και αυτοδιαχείρισης των κοινών, που φαίνεται να ξεπερνούν σε αποτελεσματικότητα την κρατικοποίηση και την ιδιωτικοποίηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν να κατανοήσει τους βοσκότοπους ως κοινούς πόρους και να αναλύσει το τσελιγκάτο ως μια θεσμική δομή διαχείρισης των πόρων αυτών. Στο πλαίσιο αυτό η εργασία παρουσίασε πρώτα ένα θεωρητικό πλαίσιο για την ανάλυση των κοινών και την κατανόηση των βοσκοτόπων ως τέτοιων, στη συνέχεια εξέτασε τα προβλήματα των βοσκοτόπων στην Ελλάδα υπό την οπτική της θεωρίας αυτής, και τέλος μελέτησε το γηγενή θεσμό του τσελιγκάτου (δομή, μηχανισμοί, λειτουργία) ως μια ιστορικά επιτυχημένη δομή αυτοδιαχείρισης και συντήρησης των βοσκοτόπων. Το κεφάλαιο αυτό επισημαίνει τα βασικά σημεία της έρευνας και τα συμπεράσματα που απορρέουν.

Τα προβλήματα που σχετίζονται με την αποτελεσματική διαχείριση των κοινόκτητων πόρων ή κοινών και την επίτευξη της μακροχρόνιας οικονομικής τους βιωσιμότητας απασχόλησαν επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Ο Hardin (1968) με το χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός βοσκότοπου, στον οποίο δεν υπάρχουν σαφώς καθορισμένα και κατανεμημένα περιουσιακά δικαιώματα, επισήμανε ότι κάθε ορθολογικός βοσκός έχει κίνητρα να οικειοποιηθεί σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό τον κοινό πόρο - βοσκότοπο με αποτέλεσμα την «τραγωδία» του, δηλαδή την αυξανόμενη υποβάθμιση και την ολοκληρωτική καταστροφή του. Για να επιλυθεί το πρόβλημα και να αποφευχθεί η τραγωδία είναι αναγκαία η θέσπιση μιας κατάλληλης δομής διακυβέρνησης που καθορίζει, κατανέμει, ελέγχει και επιβάλλει περιουσιακά δικαιώματα στους ενδιαφερόμενους. Ως τέτοιες δομές ο Hardin προτείνει είτε την κρατικοποίηση είτε την ιδιωτικοποίηση του πόρου. Η πρώτη υποστηρίζει ότι τα περιουσιακά δικαιώματα πρέπει να παραχωρούνται αποκλειστικά στο κράτος, το οποίο θα λαμβάνει όλες τις αποφάσεις σχετικά με τον πόρο. Η δεύτερη αναφέρεται στην παραχώρηση των περιουσιακών δικαιωμάτων αποκλειστικά σε ιδιώτη.

Μια άλλη ομάδα ερευνητών με ηγετική φυσιογνωμία τη βραβευμένη με Νόμπελ Οικονομικών Elinor Ostrom, ωστόσο υποστηρίζει πως το συμπέρασμα της αναπόφευκτης τραγωδίας του Hardin πρέπει να αναθεωρηθεί, καθώς, όπως αναδεικνύουν εμπειρικές μελέτες, είναι εφικτό οι χρήστες (οικειοποιητές) ενός πόρου να συμφωνήσουν από κοινού στη διαμόρφωση μιας συλλογικής δομής διακυβέρνησης

(αυτοδιαχείρισης) κατάλληλης για να εξασφαλιστεί τόσο η βέλτιστη χρήση όσο και η βιωσιμότητα του πόρου. Έτσι, μεταξύ των πλαισίων ρύθμισης της κρατικοποίησης και της ιδιωτικοποίησης προστίθεται και αυτό της κοινοτικοποίησης. Η τρίτη λύση, της κοινοτικοποίησης, υποστηρίζει ότι τα περιουσιακά δικαιώματα του πόρου πρέπει να παραχωρούνται σε μία ομάδα χρηστών, η οποία θα έχει τη δυνατότητα να ρυθμίζει την πρόσβαση και την χρήση του πόρου. Και οι τρεις δομές διακυβέρνησης έχουν φανατικούς υποστηρικτές αλλά και πολέμιους.

Όμως, εμπειρικά αποτελέσματα μιας ολοένα αυξανόμενης βιβλιογραφίας υποδεικνύουν μια σαφή υπεροχή της κοινοτικοποίησης ως δομή διακυβέρνησης και αναδεικνύουν αποτελεσματικούς θεσμούς κοινόκτητων πόρων που αντέχουν στο χρόνο. Σίγουρα υπήρξαν και τραγωδίες, εξαιτίας αποτυχημένων προσπαθειών διαχείρισης από ομάδες χρηστών, αλλά σαφέστατα υπήρξαν αρκετές περιπτώσεις όπου οι χρήστες επένδυσαν στην αλληλεξάρτηση και την ανάγκη τους για συνεργασία δημιουργώντας ισχυρούς και ανθεκτικούς θεσμούς που διασφάλισαν την βέλτιστη χρήση, συντήρηση και μακροβιότητα του κοινού πόρου.

Όπως ειπώθηκε ήδη από τον Hardin αλλά και άλλους ερευνητές, οι βοσκότοποι αποτελούν κλασικό παράδειγμα κοινών πόρων. Η οικονομική θεωρία τους διαχωρίζει τόσο από τα δημόσια όσο και τα ιδιωτικά αγαθά στη βάση των ιδιοτήτων της μη αποκλειστικότητας και της αφαιρεσιμότητας. Η πρώτη αναφέρεται στα υψηλά συναλλακτικά κόστη αποκλεισμού δυνητικών χρηστών από τη χρήση του πόρου, ενώ η δεύτερη στο γεγονός ότι η χρήση (οικειοποίηση) του πόρου από κάποιον μειώνει τη διαθεσιμότητά του στους υπολοίπους.

Λόγω των χαρακτηριστικών αυτών, οι βοσκότοποι όχι μόνο εντάσσονται στην κατηγορία των κοινών αλλά και αντιμετωπίζουν σήμερα σημαντικά προβλήματα υπερ-εκμετάλλευσης (υπερβόσκησης, πυρκαγιές) ή υπο-εκμετάλλευσης (υποβόσκησης), οδηγούμενοι σταθερά στην «τραγωδία» της υποβάθμισης και της καταστροφής τους (γνωστή ως ερημοποίηση). Το πρόβλημα φαίνεται να είναι εντονότερο στη χώρα μας λόγω της χρόνιας ανυπαρξίας ενός ολοκληρωμένου και αποτελεσματικού νομοθετικού πλαισίου διαχείρισης των γαιών αυτών, το οποίο αξιόπιστα να αποδίδει περιουσιακά δικαιώματα είτε στο κράτος είτε σε ιδιώτες.

Είναι σημαντικό να ειπωθεί εδώ, ότι η όποια υποβάθμιση των βοσκοτόπων οδηγεί άμεσα και στην υποβάθμιση του ευρύτερου φυσικού περιβάλλοντος, καθώς οι πρώτοι αποτελούν το φυσικό χώρο μέσα στο οποίο διαβιώνουν αναρίθμητα θηλαστικά, πουλιά, αμφίβια και έντομα. Επιπλέον, με τη βλάστησή τους αποτρέπουν τη διάβρωση

του εδάφους και σ' αυτούς επιτυγχάνεται η ρύθμιση της υδατικής ισορροπίας. Η καταστροφή τους, λοιπόν, συνιστά απώλεια για την κοινωνική ευημερία τόσο της παρούσας όσο και των μελλοντικών γενεών.

Πως όμως οι βοσκότοποι, ενώ ακολουθούν σταθερά το δρόμο προς την καταστροφή, έχουν καταφέρει να επιβιώσουν ως σήμερα; Η εργασία διερευνά πτυχές της απάντησης μελετώντας μια ιστορικά αποτελεσματική γηγενή δομή αυτοδιαχείρισης, το θεσμό του τσελιγκάτου. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούνται τόσο ιστορικές όσο και πρωτογενείς πηγές. Οι πρώτες αφορούν ιστορικές μελέτες που αναλύουν τα χαρακτηριστικά και την εξέλιξη του τσελιγκάτου, ενώ οι δεύτερες αντλούν άμεσα πληροφορίες (μέσω συνεντεύξεων) από πρόσωπα που έζησαν το θεσμό και τον θυμούνται.

Το τσελιγκάτο έκανε την εμφάνισή του την περίοδο της τουρκοκρατίας και έσβησε περίπου στα τέλη του 1960. Ως θεσμός είχε πολλά κοινά στοιχεία με τους σύγχρονους οικονομικούς συνεταιρισμούς και η οργάνωσή του βασιζόταν στην αρχή της συλλογικής οργάνωσης και δράσης. Αποτελούνταν από μια σχετικά ομοιογενή κοινωνικά ομάδα κτηνοτρόφων, οι οποίοι ένωναν το ζωικό τους κεφάλαιο σε ένα πλαίσιο κοινής διαχείρισης κοπαδιού και διαθέσιμης βοσκήσιμης γης. Η εμφάνιση του τσελιγκάτου και η μετάβαση της κτηνοτροφικής παραγωγής σε αυτήν την μορφή οργάνωσης είχε τη βάση της στην έλλειψη διαθέσιμων βοσκοτόπων, στην έλλειψη πρόσθετων εργατικών χεριών, στην ανάγκη για συνεργασία, άμυνα και συλλογική αντιμετώπιση των προβλημάτων της κτηνοτροφίας και στην ανάγκη χρηματοδότησης των μικρών κτηνοτρόφων. Για να διατηρηθούν οι βοσκότοποι που αποτελούσαν τη βάση του εισοδήματος των χρηστών και γενικότερα της παραγωγικής δομής του τσελιγκάτου, τα μέλη ανέπτυξαν μια σειρά συλλογικών θεσμικών ρυθμίσεων και κανόνων που απέτρεπαν την ελεύθερη πρόσβαση από μη εξουσιοδοτημένα άτομα και διασφάλιζαν την αποτελεσματική χρήση και οικειοποίηση του πόρου.

Μια σειρά από ικανές και αναγκαίες συνθήκες αναφορικά με τη λειτουργία και δομή του θεσμού, τα χαρακτηριστικά των χρηστών και του πόρου και του ευρύτερου κοινωνικο-οικονομικού περιβάλλοντος κατέστησαν δυνατή την εδραίωση του τσελιγκάτου ως αποτελεσματική δομή διαχείρισης για την εποχή του. Όπως τεκμηριώνεται από τη μελέτη περίπτωσης του τσελιγκάτου της Πατουλιάς, σημαντικοί τέτοιοι παράγοντες αποτέλεσαν: η υψηλή οικονομική εξάρτηση των χρηστών από τον πόρο, ο ξεκάθαρος καθορισμός των μελών της ομάδας, τα σαφώς προσδιορισμένα όρια και βοσκοϊκανότητα του πόρου, τα χαμηλά κόστη διαχείρισής του, η συμμετοχή των

χρηστών στον καθορισμό και στην επιβολή κανόνων και κυρώσεων, η δημιουργία απλών κανόνων για τη ρύθμιση της οικειοποίησης, η αξιόπιστη δέσμευση των χρηστών στους θεσμούς, η ευελιξία στη διαμόρφωση των θεσμών, οι αποτελεσματικοί μηχανισμοί αποκλεισμού μη εξουσιοδοτημένων ατόμων από την οικειοποίηση του πόρου, η κοινωνικο-πολιτισμική ομοιογένεια των χρηστών, και η ύπαρξη ισχυρού θεσμικού και κοινωνικού κεφαλαίου στην περιοχή. Ως αποτέλεσμα οι χρήστες είχαν τα κίνητρα, τα μέσα και την ικανότητα να προστατέψουν και να διατηρήσουν τον κοινό πόρο.

Η παρακμή του τσελιγκάτου άρχισε με την ίδρυση των εθνικών κρατών στα βαλκάνια, όπου περιορίστηκαν οι μετακινήσεις μεγάλων κοπαδιών. Καίριο χτύπημα υπήρξε η αγροτική μεταρρύθμιση (1917) με την κατάργηση των τσιφλικιών και την διανομή της τσιφλικικής γης σε πολλούς μικρούς ιδιοκτήτες, αυξάνοντας τα κόστη συναλλαγής στην ενοικίαση των (ιδιόκτητων) χειμερινών βοσκοτόπων και μειώνοντας τη διαθέσιμη βοσκήσιμη γη. Σε μια προσπάθεια διατήρησης της παραγωγικής μονάδας του τσελιγκάτου, η ελληνική πολιτεία παρείχε μια σειρά από μέτρα στήριξης, αλλά οι ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές και αλλαγές στο παραγωγικό πρότυπο της χώρας οδήγησαν αργά και σταθερά στη εγκατάλειψη του θεσμού.

Ολοκληρώνοντας την εργασία αυτή γίνεται εμφανής η αξία τέτοιων παραδοσιακών δομών αυτοδιαχείρισης στην αποτελεσματική χρήση, αξιοποίηση και διατήρηση των κοινών πόρων. Σαφώς οι θεσμοί που αναπτύχθηκαν στο τσελιγκάτο της Πατουλιάς, αλλά και γενικότερα στο τσελιγκάτο, ήταν μοναδικοί εκφράζοντας τις συγκεκριμένες κοινωνικές, πολιτιστικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής και έτσι δύσκολα μπορούν να μεταφερθούν σε άλλες περιοχές ή να αναπαραχθούν στο χρόνο. Ωστόσο η εμπειρία που μας κληροδοτούν μπορεί να αποτελέσει μια στέρεα βάση για συζήτηση, σχεδιασμό και υλοποίηση ανάλογων δομών διακυβέρνησης και αυτοδιαχείρισης των κοινών, που φαίνεται να ξεπερνούν σε αποτελεσματικότητα τις απλουστευτικές και στείρες πρακτικές της κρατικοποίησης και της ιδιωτικοποίησης.

Σαφώς χρειάζονται περαιτέρω εμπειρικές έρευνες και θεωρητική ανάλυση για να αποφανθούμε τελικά και οριστικά ποιες συνθήκες είναι ικανές και αναγκαίες για να χαρακτηριστεί ένας θεσμός ως επιτυχής περίπτωση αυτοδιαχείρισης των κοινών. Πάντως αναμφίβολα το τσελιγκάτο αποτέλεσε μια τέτοια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

Adhikari B. (2001). Property rights and natural resources: Impact of common property institutions on community-based resource management, Research Proposal for the Award for Outstanding Research on Development, Third Annual Global Development Network Conference, Rio de Janeiro, Brazil, 9-12-2001.

Agrawal A. (2001). Common property institutions and sustainable governance of resources, *World Development*, **29** (10), 1649-1672.

Agrawal A. (2003). Sustainable governance of common-pool resources: Context, Methods, and Politics, *Annual Review of Anthropology*, **32**, 243-262.

Baland J.M. and Platteau J.P. (1996). *Halting Degradation of Natural Resources: Is There a Role for Rural Communities?*, Oxford, Clarendon Press.

Bromley D.W. (1991). *Environment and Economy: Property Rights and Public Policy*, Oxford: Blackwell Publishers.

Carruthers I. and Stoner R. (1981). Economic Aspects and Policy Issues in Groundwater Development, World Bank staff *working paper No. 496*, Washington, D.C.

Clapp T.L. and Meyer P.B. (2000). Managing the urban commons: Applying common property frameworks to urban environmental quality, paper presented to the *IASCP: Crafting Sustainable Commons in the New Millenium Conference*, May 31 - June 4, Bloomington, Indiana, USA.

Dales J.H. (1968). *Pollution, Property, and Prices: An Essay in Policy-making and Economics*, University of Toronto press.

Dasgupta P.S. and Heal G.M. (1979). *Economic Theory and Exhaustible Resources*, Cambridge University Press.

Demsetz H. (1967). Towards a theory of property rights, *American Economic Review*, **57**, 347-359.

- Edwards V.M. and Steins N.A. (1998). The role of contextual factors in common pool resource analysis, Presented in the 7th Conference of the IASCP, June 10 - 14, Vancouver, British, Columbia, Canada.
- Ehrenfeld D.W. (1972). *Conserving Life on Earth*, Oxford University Press.
- Feeny D., Berkes, F., McCay B., and Acheson J. (1990). The Tragedy of the Commons: Twenty-Two Years Later, *Human Ecology*, **18** (1), 1-19.
- Gardner R., Herr A., Ostrom E., and Walker J.A. (2000). The power and limitations of proportional cutbacks in common- pool resources, *Journal of Development Economics*, **62**, 515-533.
- Geist, H.J. and Lambin E.F. (2004). Dynamic causal patterns of desertification. *BioScience*, **54**, 817-829.
- Gordon S. (1954). The economic theory of a common-property resource: The fishery, *The Journal of Political Economy*, **62**, 124-142.
- Hardin G. (1968). The Tragedy of the Commons, *Science*, **162**, 1243-1248.
- Hatziminaoglou I. (2005). Epire et Epirotes: Un trajet dans l' espace et le temps, dans les sociétés montagnardes, Animal production and natural resources utilisation in the Mediterranean mountain areas, EAAP publication, No.115.
- Heady H.A. (1975). *Rangeland Management*, McGraw- Hill Book Co. N.Y.
- Heilbroner R.L. (1974). *An Inquiry into the Human Prospect*, New York: Norton.
- Hill J., Hostert P., Tsiourlis G., Kasapidis P., Udelhoven Th. and Diemer C. (1998). Monitoring 20 years of increased grazing impact on the Greek island of Crete with earth observation satellites, *Journal of Arid Environment*, **39**, 165-178.
- Holcombe R.G. (1997). A Theory of the Theory of Public Goods, *Review of Austrian Economics*, **10** (1), 1-22.
- Husain Z. (2009). Commons and Commoners: Re- Examining Community in Common Pool Resources, *Sustainable Development*, **17**, 142-154.
- Ingerson A.E. (1997). Urban land as common property, *Land Lines*, **9** (2).
- Johnson D. and Libecap G.D. (1982). Contracting Problems and Regulation: The vase of fishery, *American Economic Review*, **72**, 1005-1022.

- Libecap G.D. (1990). *Contracting for Property Rights*, Cambridge, Eng.: Cambridge university press.
- Lyrantzis G. and Papanastasis V. (2000). Human activities and desertification of Psilorites mountain in Crete. In *Mediterranean Desertification Research results and Policy implications, Proceedings of the International Conference, 29 October to 1 November 1996 Crete, Greece, Volume 2, Summary of project results.*
- Mason R.O., McKenney J.L., and Copeland D.G. (1997). An Historical Method for MIS Research: Steps and Assumptions Management Information Systems Research Center, University of Minnesota, **21**(3), 307-320.
- McCann A. (2000). Traditional transmission as cultural commons: The conflicts and crisis of Commodification, paper presented to the *IASCP: Crafting Sustainable Commons in the New Millenium Conference*, May 31 - June 4, Bloomington, Indiana, USA.
- McGinnis M.D. (1999). *Polycentric governance and development: readings from the Workshop in Political Theory and Policy Analysis*, Indiana University. Bloomington.
- McKean M.A. (1986). Management of traditional common lands (Iriaichi) in Japan, In *Proceedings of the Conference on Common Property Resource Management*, National Research Council, Washington, DC, National Academy Press: 533-589.
- Netting R. McC. (1972). Of Men and Meadows: Strategies of Alpine land use, *Anthropological Quarterly*, **45**, 132-144.
- Netting R. McC. (1976). What Alpine Peasants have in Common: Observations on Communal Tenure in a Swiss Village, *Human Ecology*, **4**, 135-146.
- Neustadt R.E. and May E.R. (1986). *Thinking in Time: The Uses of History for Decision Makers*, The Free Press, New York.
- Olson M. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Cambridge. Mass.: Harvard University Press.
- Ophuls W. (1973). *Leviathan or Oblivion. In Toward a Steady State Economy*, Ed. H.E. Daly. San Francisco: Freeman, 215-230.
- Ostrom E. (1998). A behavioral approach to the rational choice theory of collective action, *American Political Science Review*, **92** (1), 1-22.

- Ostrom E. (2006). The value-added of laboratory experiments for the study of institutions and common-pool resources, *Journal of Economic Behavior and Organization*, **61**, 149-163.
- Ostrom E. (2007). Challenges and growth the development of the interdisciplinary field of institutional analysis, *Journal of Institutional Economics*, **3**, 239-264.
- Ostrom E., Burger J., Field C.B., Norgaard R.B., and Policansky D. (1999). Revisiting the Commons: Local lessons, global challenges, *Science*, **284**, 278-282.
- Ostrom E., Dietz T., Dolsak N., Stern P., Stonich S. and Weber E. (2002). *The Drama of the Commons*, Committee on the Human Dimensions of Global Change, Washington DC: National Academy Press.
- Ostrom E., Gardner R., and Walker J. (1994). *Rules, Games, and Common-Pool Resources*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Pantis J. and Margaris N.S. (1988). Can systems dominated by asphodels be considered as semi-deserts? *Inter. J. Biometeorology*, **32**, 89-91.
- Papanastasis V.P. (1998). Grazing intensity as an index of degradation in semi- natural ecosystems: the case of Psilorites mountain in Crete, In *Indicators for Assessing Desertification in the Mediterranean Nucleo Ricerca Desertificazione*, (G. Enne, ed). Universita di Sassari, Sassari, 146-158.
- Perez-Trejo F. (1994). Desertification and land degradation in the European Mediterranean, Report EUR 14850, Commission of the European Communities, Brussels.
- Rosin T. (2000). The street as public commons: A cross-cultural comparative framework, paper presented to the *IASCP: Crafting Sustainable Commons in the New Millenium Conference*, May 31 - June 4, Bloomington, Indiana, USA.
- Schlager E. and Ostrom E. (1992). Property rights regimes and natural resources: a conceptual analysis, *Land Econ.*, **68** (3), 249-62.
- Smith R. J. (1981). Resolving the Tragedy of the Commons by creating private property rights in wildlife”, *CATO Journal*, **1**, 439-468.
- Theesfeld I. (2001). Constraints for collective action in Bulgaria’s irrigation sector, Sustainable Agriculture in central and Eastern European Countries, *Discussion Paper*

No.5.

Tsiouvaras C., Platis P., Ainalis A., Meliadis I., Karmiris I., Sklavou P., Tantos V. and Athanasiou Z. (2009). Monitoring and analysis of the natural vegetation in the area of Argitheia, Central Greece, *Nutritional and foraging ecology of sheep and goats*, Options Méditerranéennes, A/no.85.

van der Leeuw S.E. (1998). The Archaemedes Project. Understanding the natural and anthropogenic causes of land degradation and desertification in the Mediterranean basin, pp 1-5.

Wade R. (1986). The Management of Common Property Resources: Collective Action as an Alternative to Privatization or State Regulation, Research Unit, Agriculture and Rural Development Department, Operational Policy Staff, World Bank, *Discussion paper*.

Wade R. (1987). The Management of Common Property Resources: Collective Action as an Alternative to Privatization or State Regulation, *Cambridge Journal of Economics*, **11**, 98-106.

Wade R. (1988). *Village Republics: Economics Conditions for Collective Action in South India*, Oakland: ICS Press.

Walker J.M., Gardner R. and Ostrom E. (1990). Rent Dissipation in a Limited- Access Common- Pool Resource: Experimental Evidence, *Journal of Environmental Economics and Management*, **19**, 203-211.

Welch W.P. (1983). The political feasibility of full ownership property rights: The cases of Pollution and Fisheries, *Policy Sciences*, **16**, 165-180.

Yin R.K. (1994). *Case Study Research: Design and Methods*, 2nd edition. Thousand Oaks, CA.

Ελληνόγλωσση

Αικατερινίδης Γ., Αλεξάκης Ε., Γιατράκου Μ.Ε., Θανόπουλος Γ., Σπαθάρη- Μπεγλίτη Ε., Τζάκης Δ. (2002). *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα 2: Οι Νεότεροι Χρόνοι, Ο Νεότερος Λαϊκός Βίος*, Τόμος Α΄, Πάτρα: ΕΑΠ.

Αριστοτέλης. (1993). *Πολιτικά*, Αθήνα: Οδυσσέας Χατζόπουλος.

- Αρσενίου Λ. (1972). *Τα τσελιγκάτα*, Αθήνα.
- Ασδραχάς Σ.Ι. (2003). *Ελληνική Οικονομική Ιστορία: ΙΕ' - ΙΘ' Αιώνας*, Τόμος Α', Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα.
- Βλάχου Α. (2001). *Περιβάλλον και φυσικοί πόροι: Οικονομική θεωρία και πολιτική*, Τόμος Α', Εκδόσεις Κριτική.
- Βραχνάκης Μ.Σ., Παπαγεωργίου Α., Μίγδου Ε., Ιώβη Κ. και Μπερδελή Μ.Μ. (2003). Μεταβολή της φυτοποικιλότητας των ψευδαλπικών λιβαδιών του Τυμφρήστου κατά την υψομετρική διαβάθμιση, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 3^ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: *Λιβαδοπονία και ανάπτυξη ορεινών περιοχών*, Καρπενήσι, 4-6 Σεπτεμβρίου, 2002, Επιμέλεια έκδοσης Πλατής Π.Δ. και Παπαχρήστου Θ.Γ., Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, Αθήνα 2003, Δημ. Νο. 10.
- Varian H. (2006). *Μικροοικονομική: μια σύγχρονη προσέγγιση*, Τόμος Β', Πρώτη Έκδοση, Εκδόσεις Κριτική.
- Γέμτος Π.Α. (2001). *Οικονομία και Δίκαιο: Οικονομική ανάλυση βασικών θεσμών του ιδιωτικού δικαίου*, Τόμος Β', Εκδόσεις Σακκουλά, Αθήνα-Κομοτηνή.
- Γιαννακοπούλου Α. και Γιαννακοπούλου Ε. (2006). Κτηνοτροφία στο όρος Ψηλορείτης της Κρήτης, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 5^ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: *Λιβαδοπονία ξηροθερμικών περιοχών*, Ηράκλειο Κρήτης, 1-3 Νοεμβρίου, 2006, Επιμέλεια έκδοσης Παπαναστάσης Β.Π. και Παρίση Ζ. Μ., Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2006, Δημ. Νο. 13.
- Γκούρλας Α. (2004). Διαχειριστική Έκθεση Δημοσίου Δάσους Πετροχωρίου Δροσάτου: Διαχειριστική περίοδος 2005-2014, Δασαρχείο Μουζακίου.
- Δαμιανάκος Στ. (2002). *Από τον χωρικό στον αγρότη, η Ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, μετάφραση Αθηνά Βουγιούκα, Εκδόσεις Εξάντας – ΕΚΚΕ.
- Ευαγγέλου Χ.Κ. και Παπαναστάσης Β.Π. (2006). Εκτίμηση του κινδύνου ερημοποίησης σε λιβαδικές εκτάσεις με βάση το δείκτη ESAI, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 5^ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: *Λιβαδοπονία ξηροθερμικών περιοχών*, Ηράκλειο Κρήτης, 1-3 Νοεμβρίου, 2006, Επιμέλεια έκδοσης Παπαναστάσης Β.Π. και Παρίση Ζ. Μ., Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2006, Δημ. Νο. 13.

Ζουμπουλάκης Μ. (2005). "Θεσμοί και μεταβολές την ελληνική οικονομία" στο Κόλλιας Χ., Ναζάκης Χ. και Χλέτσος Μ. (επιμ) *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας*, Πατάκης, Αθήνα, σελ 19-66.

Θουκυδίδης. (2008). *Ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου*, Βλάχος Σ.Α., εκδ. ΕΣΤΙΑ.

Κανδρέλης Σ.Σ. (2001). Λιβαδοπονία στην Ήπειρο: Η παρούσα κατάσταση και τα προβλήματά της, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 2^ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνεδρίου: *Η Λιβαδοπονία στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα*, Ιωάννινα, 4-6 Οκτωβρίου, 2000, Επιμέλεια έκδοσης Παπαχρήστου Θ.Γ. και Ντίνη – Παπαναστάση Ο., Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, Δημ. Νο.9.

Κανδρέλης Σ.Σ. και Παπαναστάσης Β.Π. (2006). Υποβάθμιση των λιβαδιών στην Ελλάδα: Η περίπτωση της δυτικής Ηπείρου, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 5^ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: *Λιβαδοπονία ξηροθερμικών περιοχών*, Ηράκλειο Κρήτης, 1-3 Νοεμβρίου, 2006, Επιμέλεια έκδοσης Παπαναστάσης Β.Π. και Παρίση Ζ. Μ., Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2006, Δημ. Νο. 13.

Καποτάς Π.Σ. (2010). Οι επιπτώσεις του καθεστώτος χρήσης των λιβαδικών εκτάσεων, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Δασολογίας και φυσικού Περιβάλλοντος, Θεσσαλονίκη.

Καρατζένης Ν. (1991). *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων*, Άρτα.

Κίσσας Β., Ιανουάριος 2012, Συνέντευξη για το τσελιγκάτο της Πατουλιάς.

Κίσσας Χ., Ιανουάριος 2012, Συνέντευξη για το τσελιγκάτο της Πατουλιάς.

Κοντογιώργης Γ.Δ. (1983) *Θέματα νεότερης και σύγχρονης ιστορίας*, Αθήνα.

Κωνσταντινίδης Θ., Χήτος Θ., και Θανόπουλος Ρ. (2003). Συμβολή στη γνώση της χλωρίδας της Δυτικής Ευρυτανίας με έμφαση στις λιβαδικές εκτάσεις, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 3^ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: *Λιβαδοπονία και ανάπτυξη ορεινών περιοχών*, Καρπενήσι, 4-6 Σεπτεμβρίου, 2002, Επιμέλεια έκδοσης Πλατής Π.Δ. και Παπαχρήστου Θ.Γ., Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, Αθήνα 2003, Δημ. Νο. 10.

Λαζάνη Α. (2009). Η συνεταιριστική γαλακτοβιομηχανία Δωδώνη και η συμβολή της στην ανάπτυξη της περιοχής, Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας, Αθήνα.

- Μακέδος Ι. (2001). Προβλήματα από την άσκηση της λιβαδοπονίας στο χώρο της Μακεδονίας, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 2^ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: *Η Λιβαδοπονία στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα*, Ιωάννινα, 4-6 Οκτωβρίου, 2000, Επιμέλεια έκδοσης Παπαχρήστου Θ.Γ. και Ντίνη – Παπαναστάση Ο., Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, Δημ. Νο.9.
- Μακρής Ι. (2002). *Δασική Νομοθεσία*, Δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Σακκουλά.
- Μπίθας Κ. (2003). *Οικονομική Θεώρηση Περιβαλλοντική Προστασίας*, Τυπωθήτω.
- Μπριασούλη Ε. (2003). Τα "κοινά"- πόροι συλλογικής ιδιοκτησίας και συλλογικής ευθύνης: έννοιες, προβλήματα και το ζήτημα διαχείρισής τους, *Αειχώρος*, 2 (1), 36-57.
- Νάστης Α.Σ. και Τσιουβάρας Κ. (1989). *Διαχείριση και βελτίωση λιβαδιών*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Νιτσιάκος Β. (1993). *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Δεύτερη Έκδοση, Οδυσσέας, Αθήνα.
- Νιτσιάκος Β. (1995). *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα.
- Νιτσιάκος Β. (1997). *Λαογραφικά Ετερόκλητα*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- Ostrom E. (1990). *Η Διαχείριση των Κοινών Πόρων*, Εξέλιξη και Κοινωνικές Επιστήμες, Μετάφραση Άρχοντα Γ., Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2002.
- Παπαναστάσης Β.Π. (1995). Σχέσεις κτηνοτροφίας και φυσικού περιβάλλοντος στον ορεινό και ημιορεινό χώρο, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου «Κτηνοτροφική Πολιτική – Θέσεις Προσανατολισμού», Θεσσαλονίκη.
- Παπαναστάσης Β.Π. (2001). Η Λιβαδοπονία στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα. Πρακτικά 2^{ου} Πανελληνίου Λιβαδοπονικού Συνεδρίου, Ιωάννινα, 4-6 Οκτωβρίου, 2000, Επιμέλεια έκδοσης Παπαχρήστου Θ.Γ. και Ντίνη – Παπαναστάση Ο., Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2001, Δημ. Νο.9.
- Παπαναστάσης Β.Π. (2003). Οικολογία και διαχείριση των ψευδαλπικών λιβαδιών, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 3^ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: *Λιβαδοπονία και ανάπτυξη ορεινών περιοχών*, Καρπενήσι, 4-6 Σεπτεμβρίου, 2002, Επιμέλεια έκδοσης Πλατής Π.Δ. και Παπαχρήστου Θ.Γ., Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, Αθήνα 2003, Δημ. Νο. 10.

- Παπαναστάσης Β.Π. (2008). Βοσκές και βοσκότοποι, *Lucinda, Land Care in Desertification Affected Areas, From Science towards application*, 3 (5), 1-18.
- Παπαναστάσης Β.Π. και Νοϊτσάκης Β.Ι. (1992). *Λιβαδική Οικολογία*, Γιαχούδη-Γιαπούλη, Θεσσαλονίκη.
- Παπαχρήστου Θ.Γ. και Ισπικούδης Ι.Π. (2003). Πολυλειτουργικότητα λιβαδιών και ανάπτυξη ορεινών και μειονεκτικών περιοχών, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 3^ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: Λιβαδοπονία και ανάπτυξη ορεινών περιοχών, Καρπενήσι, 4-6 Σεπτεμβρίου, 2002, Επιμέλεια έκδοσης Πλατής Π.Δ. και Παπαχρήστου Θ.Γ., Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, Αθήνα 2003, Δημ. Νο. 10.
- Παρασκευοπούλου-Κόλλια Ε.-Α. (2008). Μεθοδολογία ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες και συνεντεύξεις, *The journal for Open and Distance Education and Educational Technology*, Open Education, 4 (1).
- Πετμεζάς Σ.Δ. (2003). *Η Ελληνική Αγροτική Οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα: Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- Πλατής Π., Τρακόλης Δ. και Μελιάδης Ι. (2003). Συμβολή των ψευδαλπικών λιβαδιών των ορεινών συγκροτημάτων Βόρα, Πινόβου και Τζένας στη διατήρηση της άγριας πανίδας, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 3^ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: Λιβαδοπονία και ανάπτυξη ορεινών περιοχών, Καρπενήσι, 4-6 Σεπτεμβρίου, 2002, Επιμέλεια έκδοσης Πλατής Π.Δ. και Παπαχρήστου Θ.Γ., Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, Αθήνα 2003, Δημ. Νο. 10.
- Σιδηροπούλου Α.Ν., Ισπικούδης Ι.Π, Παπαμαρτζιβάνος Χ.Δ και Παρατσικίδου Φ.Ι. (2003). Μελισσοκομία: Η πρόκληση για τη σύγχρονη λιβαδοπονία, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 3^ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: Λιβαδοπονία και ανάπτυξη ορεινών περιοχών, Καρπενήσι, 4-6 Σεπτεμβρίου, 2002, Επιμέλεια έκδοσης Πλατής Π.Δ. και Παπαχρήστου Θ.Γ., Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, Αθήνα 2003, Δημ. Νο. 10.
- Sivignion M. (1992). *Θεσσαλία: γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, Μετάφραση: Γιούλη Αναστασοπούλου, Επιμέλεια έκδοσης: Καλλιόπη Γκάννα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα.
- Τσακανίκα Β. και Ισπικούδης Ι. (2006). Η ημινομαδική κτηνοτροφία ως κύρια οικονομική δραστηριότητα των Βλάχων της Β. Πίνδου, Εργασία που παρουσιάστηκε

στο 4^ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: Λιβάδια των πεδινών και ημιορεινών περιοχών: Μοχλός ανάπτυξης της υπαίθρου, Βόλος, 10-12 Νοεμβρίου 2004, Επιμέλεια έκδοσης Πλατής Π.Δ., Σφαιγγάρης Α.Ι., Παπαχρήστου Θ.Γ. και Τσιόντσης Α.Γ., Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία,, Αθήνα 2006, Δημ. Νο. 12.

Τσιώρας Π.Α., Μαντζάνας Κ. και Παπαναστάσης Β.Π. (2006). Κτηνοτροφία και ερημοποίηση στην περιοχή της Μεσογείου, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 5^ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: Λιβαδοπονία ξηροθερμικών περιοχών, Ηράκλειο Κρήτης, 1-3 Νοεμβρίου 2006, Επιμέλεια έκδοσης Παπαναστάσης Β.Π. και Παρίση Ζ. Μ., Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2006, Δημ. Νο. 13.

Πηγές Διαδικτύου

United Nations Convention to Combat Desertification Article 1
<<http://www.unccd.int/convention/text/convention.php#begin> >

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

Ερωτήσεις συνέντευξης

1^η ενότητα: Χρήστες του πόρου

- 1) Ποιος ήταν ο αριθμός των κτηνοτροφικών οικογενειών που χρησιμοποιούσαν από κοινού τον βοσκότοπο, και ποιος ο αριθμός των χρηστών συνολικά;
- 2) Υπήρχαν σαφώς προσδιορισμένα όρια της ομάδας χρηστών;
- 3) Μπορούσε κάποιος ξένος να γίνει μέλος της ομάδας; Αν ναι με ποιόν τρόπο; Αν όχι, γιατί;
- 4) Ποιοι είχαν δικαίωμα στον κοινό βοσκότοπο και ποια ήταν αυτά;
- 5) Υπήρχε σύστημα κληροδότησης των δικαιωμάτων στον κοινό βοσκότοπο;
- 6) Υπήρχαν διαφορές όσον αφορά την ποσότητα και ποιότητα του πόρου που κατείχαν οι χρήστες;
- 7) Από ποιους λαμβάνονταν οι αποφάσεις;
- 8) Υπήρχε κάποιος αρχηγός; Εάν ναι, με ποιο κριτήριο οριζόταν;
- 9) Σε τι βαθμό οι κτηνοτροφικές δραστηριότητες της ομάδας εξαρτιόνταν από τον πόρο; Υπήρχε άλλος τρόπος ή τόπος εκτροφής των ζώων;
- 10) Ποιο ήταν το επίπεδο εκμετάλλευσης του πόρου από τους κτηνοτρόφους (εξάρτηση από τον πόρο);
- 11) Υπήρχε αλληλεξάρτηση μεταξύ των χρηστών και μεταξύ των χρηστών και του βοσκότοπου;
- 12) Υπήρχε κατοικία κοντά στον πόρο;
- 13) Ποιο ήταν γενικά το εισοδηματικό επίπεδο των χρηστών;
- 14) Υπήρχαν άλλες εμπειρίες συνεργασίας στο παρελθόν από τους χρήστες;
- 15) Υπήρχαν κοινές αξίες, αντιλήψεις και προσανατολισμός ανάμεσα στους χρήστες του πόρου;
- 16) Υπήρχε πρόσθετο εργατικό δυναμικό εκτός των οικειοποιητών/ιδιοκτητών του πόρου; Ποιες οι εργασίες τους;
- 17) Λογοδοτούσαν στους χρήστες και με ποιον τρόπο;

2^η ενότητα: Χαρακτηριστικά του πόρου

- 18) Ποιό ήταν το μέγεθος του κοινού βοσκότοπου;
- 19) Ήταν ξεκάθαρα ορισμένα και προσδιορισμένα τα όρια του;
- 20) Ήταν προσδιορισμένη η βοσκοϊκανότητα του πόρου; Πως;
- 21) Ποια ήταν η ανανεωσιμότητα του πόρου;
- 22) Ποια ζώα επιτρεπόταν να βόσκουν στο βοσκότοπο;

3^η ενότητα: Θεσμικές ρυθμίσεις

- 23) Ποιο ήταν το σύστημα βόσκησης που εφαρμόζονταν;
- 24) Υπήρχε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα βόσκησης; Και αν ναι, ποιος το όριζε;
- 25) Υπήρχαν άλλοι περιορισμοί στη βόσκηση;
- 26) Ποιοι κανόνες ίσχυαν σχετικά με τη βόσκηση, την οικειοποίηση και τη διαχείριση του πόρου;

- 27) Πως και πότε δημιουργήθηκαν οι κανόνες χρήσης, διαχείρισης και πρόσβασης του πόρου; Από ποιους και με ποια διαδικασία;
- 28) Πόσο εύκολη ήταν η δημιουργία νέων και η αλλαγή των κανόνων;
- 29) Επιτηρούνταν και πως αυτοί οι κανόνες;
- 30) Πως γινόταν η επιβολή των κανόνων;
- 31) Υπήρχαν παραβάσεις των κανόνων από χρήστες εντός ή εκτός ομάδας;
- 32) Πως λυνόταν οι τυχόν διαφορές; Ήταν εύκολο να λυθούν με μικρό κόστος;
- 33) Υπήρχαν κάποιες κυρώσεις στους παραβάτες εντός ομάδας; Αν ναι, ποιες; Πως επιβαλλόταν οι κυρώσεις; Αν επαναλαμβανόταν η παράβαση, υπήρχαν κλιμακούμενες κυρώσεις;
- 34) Υπήρχαν κάποιες κυρώσεις για τους εξωτερικούς παραβάτες; Αν ναι, ποιες; Πως επιβαλλόταν οι κυρώσεις; Αν επαναλαμβανόταν η παράβαση, υπήρχαν κλιμακούμενες κυρώσεις;
- 35) Εφόσον τα ζώα έβοσκαν όλα μαζί, πως μοιραζόταν η ποσότητα των παραγόμενων προϊόντων στους δικαιούχους; Με ποια διαδικασία;
- 36) Πως γινόταν η κατανομή των εργασιών μεταξύ των ατόμων στο τσελιγκάτο;

4^η ενότητα: Εξωτερικό περιβάλλον

- 37) Υπήρχαν εξωτερικοί θεσμοί (οργανισμοί) που έλεγχαν για παραβάτες; Με ποιό τρόπο;
- 38) Υπήρχαν εξωτερικοί θεσμοί (οργανισμοί) που επέβαλλαν κυρώσεις; Τι είδους και με ποιον τρόπο;

